

ՀԱՐԱՌՈՒԹԻՒՆ ԱՄՍԱԿԱՆ

Ա. Զ. Գ. ԿՐՕՆԲ. ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ
ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ
ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

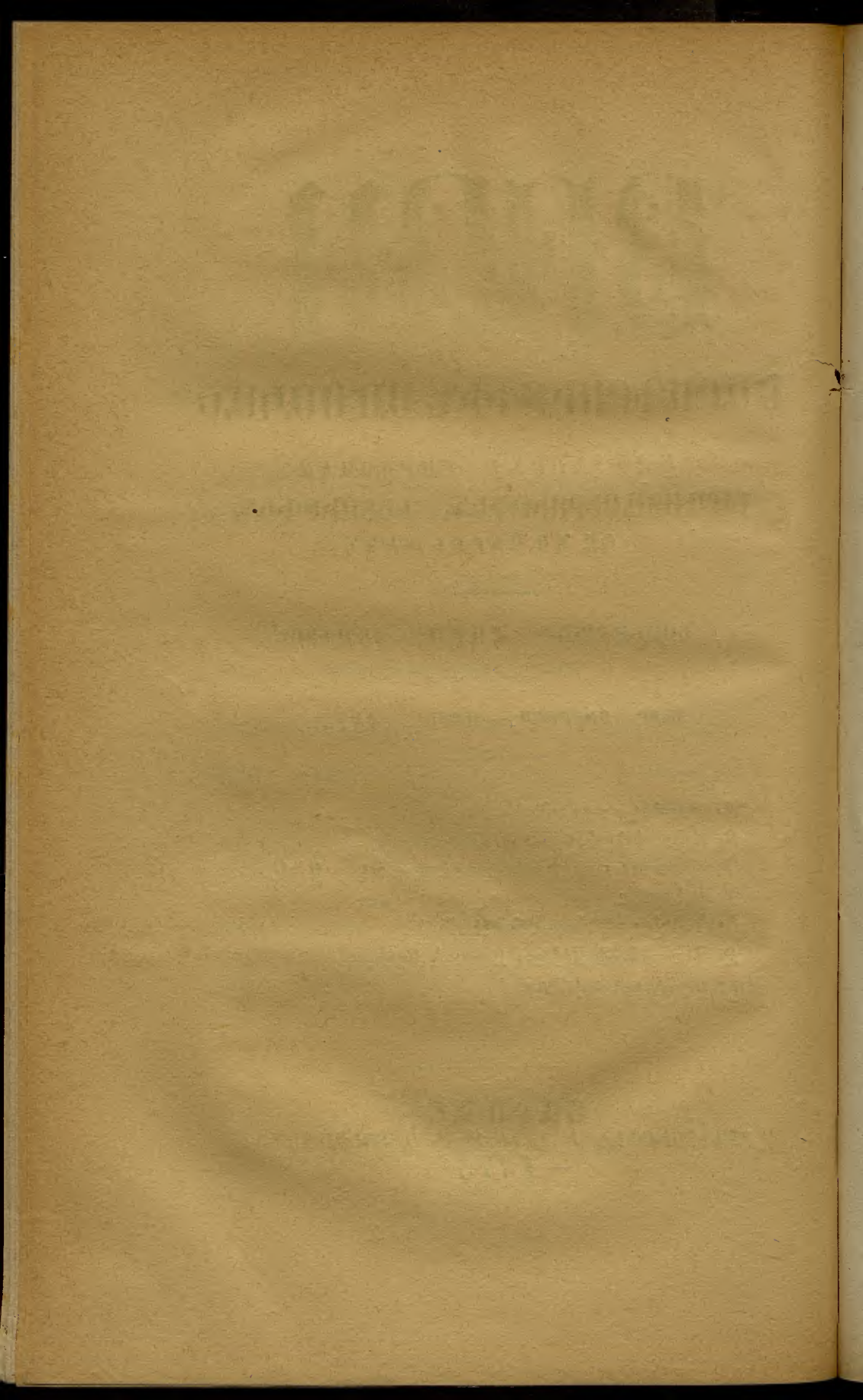
ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ — ՀԱՏՈՐ ՎԵՏԵՐՈՐԻ

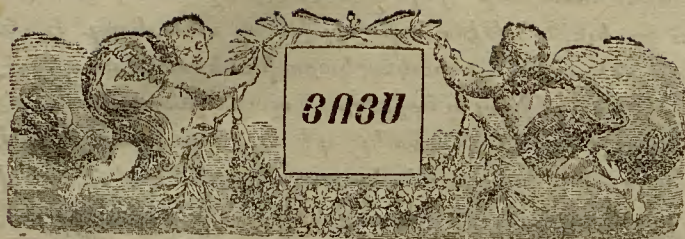
ՏԵՏՐ ՉՈՐՐՈՐԴ. — ԱՊՐԻԼ, 1875

- Ա. Գաղանձի աղտարանին
 Բ. Բանասերգիւնին . — Վառն աղտարան
 Գ. Բարոյական . — Ի կենդանութեալ հոգւոյ զիջում
 Դ. Արեւոտեւ
 Ե. Կրօնական հետազոտութիւն աղտարան
 Զ. Վեր — Հոգի Ստեղծ . Ոտորի է Արեւոտեւ
 Է. Ուսումնական հոգւոյ

ՅԱՐԱՄԱՇ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՎԱՆԱ Զ. Ս. ԱՍՏՈՒԱՅԱՄԵՆԻ
— 1875 —

Գ Ա Ղ Տ Ն Ի Ք

Ա Ղ Ք Ա Տ Ո Ի Թ Ե Ա Ն

Քանի որ աղքատներ կան աշխարհիս վրայ և միշտ
ալ պիտի կենան՝ աղքատութեան գաղտնիքը մեծ յուզ-
մունքներ պատճառած է և պիտի պատճառէ . Շատ
մարդիկ և երեւելի իմաստասէրք աղքատութեան պատ-
ճառք քննել և հետազօտել ուզած են . Ստեն մը հե-
թանոս դիտնականներ կային , որոց հացը դերեաց
արեան և քրտանց գինն էր , կամ որ նոյն է ըսել՝ գե-
րիներ կը գործածէին իրենց ապրուստին համար , եր-
կայն ատեն սոսկումով մտածեր են իրենց ապրանքին
այս տխուր եկամուտին վրայ , այն է աղքատ մարդոց
չարաչար կեանքին վրայ : Ժամանակով՝ հռովմայեցւոյ
մէջ, հասարակ ժողովուրդը գերի և ստրուկ էր մեծա-
մեծներուն . այս թշուառ բազմութեան թէ՛ հոգին և
թէ՛ մարմինը՝ անբան կենդանիներու պէս՝ մեծամեծ-
ներուն հաճոյքէն կախեալ էին : Սակայն խոստովանել
պէտք է՝ որ մեծամեծներուն կամ զօրութեամբ և աս-

տիճանաւ բարձր կալուածատէրներուն մէջ խղճմտան ջաւոյներ ալ կը գտնուէին , որ կ'զգային թէ իրենց այս իշխանութիւնը չար և անտեղի իշխանութիւն է . միշտ կը յիշէին թէ գերին ալ իրենց պէս մարդ է , և թաալոններու , հասարակաց կացութիւններու և մատենադրութեանց մէջ ալ գերիներու պաշտպանութեան ծառեր գրեր են : Արիստոտէլ գիտել տալ կուգէր թէ քաղաքակիրթ պետութեանց յառաջագիմութիւնը գերիներ գործածելով կրնայ ըլլալ , և այս իւր անմիտ դիտողութեան սկզբունքը Յունաց գերիներ ունենալով տեսելուն և բարդաւածելուն դիպուածէն հանած էր : Ի դիպուածէ ձեռնարկելու հետեւութիւն ձեռք բերել ուղղներուն համար ասկէ ուշիմ վարժապետ չկրնար ըլլալ : Մենք , սակայն Արիստոտէլի համար ակնածութիւն պահելով ըսենք՝ թէ այս մեծ հանճարը պարտուց և իրաւանց կապակցութեան վրայ չփոխ գաղափար մ' ունեցաւ . այսպէս Արիստոտէլ գերութիւնը արդար կը համարէր , սակայն անկէ շատ յառաջ Մենանդրոս կը քարոզէր աթենացւոց թէ գերին և տէրը մի և նոյն խմորի վանդուած են և նոյն և մի հոգի կը կրեն : Սենեկա աւելի ևս յառաջ երթալով այնչափ հըղոր խանդաղատանք և կարեկցութիւն կը ցուցնէ աշխարհի թշուառաց վրայ , որ միայն Աւետարանի ոգւոյն յատուկ է . վերջապէս շատ հեթանոս փիլիսոփայներ եւ բանաստեղծներ թշուառաց և աղքատաց վրայ գութ եւ սէր ունեցան :

Ի վերայ այսր ամենայնի , այս իմաստասէրներէն և ոչ մէկը կրցաւ աղքատութեան ցաւալի գաղտնիքը ի հիմանց քննել : Ասոնք Աստուծոյ այնչափ մօտ չէին և կամ Աստուած իրենց մօտ չէր՝ որ կարող ըլլային այս գաղտնիքը խորապէս գիտնալ , անանկ որ աղքատութեան խիութիւնը քննէին առանց յուզուելու , առանց բարկանալու և առանց ամպարչտելու : Ասոնց քաղաքագէտներէն մի քանին թշուառաց խնդիրը քաղաքականութեան խնդիր չինեցին , և իբրև խնդիր քաղաքականութեան յուզեցին , բայց իբրև գաղտնիք չկրցան

լուծել զայն , իւր արդարեւ աղքատութեան կամ թշուառութեան գաղտնիքն իբրեւ խնդիր քաղաքականութեան որոնելն այլ է , իբրեւ գաղտնիք արդարութեան Նախախնամողին հետազոտելն այլ է : իբրեւ խնդիր քաղաքականութեան որոնողները ` կամ առ փառասիրութեան և կամ առ խռովութեան կը յարձակին աշխարհիս մէջ աստիճանաց անանդիտալիտաբերութեան վրայ . իսկ իբրեւ գաղտնիք դիտողներն աղքատին եւ մեծատան միանգամայն Հայր եղող Աստուծոյ կը դիմեն, որ մեկնէ իրենց ` թէ ի՞նչ է իւր զուակաց մէջ այս տարբերութիւնը :

Գրակիոս և ասոր յաջորդ ընկերափարականք աղքատաց վիճակին խնդիրը յուզեցին , բայց ըստ մտաց Աստուծոյ և ըստ վարդապետութեան կրօնի ձեռք չառին խնդիրը , որով միայն կարելի է մեկնել և վերցունել աղքատութեան չարիքն աշխարհիս մէջէն : Վասնզի քաղաքականութեան մէջ կոյր բարկութիւն և զայրոյթ կայ միշտ աստիճանի առաւելութեան նկատմամբ . մարդիկ աղքատաց գործերը ո՛րչափ ալ անկեղծութեամբ խառնեն ` յուզմունքն ու խռովութիւնը միշտ սաստիկ կը լլան , և երբ մանաւանդ իրենց պաշտպանած կուսակցութեան կողմը կը դառնուին , ո՛չ այնչափ ի բարին աղքատաց կը խիզախեն , որչափ պետութեան մէջ աղքատաց ձեռքով յեղափոխութիւն հանելու համար : Այնուհետեւ ասոնց նպատակը կը լլայ ` ոչ թէ աղքատութեան չարիքն իսպառ խափանել , այլ մեծատուն եւ աղքատ իրարու դէմ հանելով ` ընկերականութեան ամենէն սոսկալի պատերազմը բանալ , համօրէն ընկերութեան ազեղից վրայ մեծանուն երևել , ամենուն առհասարակ արտասուքն և արիւնը թափելուն մէջ ` դրութիւն հնարել , և մէկ խօսքով արեւելք երթալ սկսելով ` արեւմուտքը թափառելը Հաղարաւոր դարուց պատմութիւնք ` աղքատին և մեծատան մէջ բացուած կռուոյն սրակալի հետեւութիւնն այսպէս մեկնած են մեզ :

Այսպէս աղքատութեան գաղտնիքը ո՛չ հեթանոս աշխարհի մեծ դիտունները, ո՛չ խաժամութիւնը զրգուող չարատենները, ո՛չ այժմու հասարակաց երջանկութեան տեսականագէտն եւ ոչ աղքատութեան հաւատարիմ կուսակիցները չըկարացին լուծել ընաւ ։

Մարդարէին ըսածին պէս կուզէին այս մարդիկը որ Ա.ին յոր լէցուի եւ տեն ինչու . ուսնն ցածու թիւն վեր ելլէ եւ ամեն բարձրութիւն վար իջնէ, եւ այսպէս հարթ եւ հաւասար չափակցութիւն գոյանայ ընդհանուր մարդկութեան մէջ ։ Ասիկա մեղքը վերջունելու հաւատար բացարձակ հարկաւորութիւն մը էր մարդկութեան . ո՛վ որ այս հաւասարութեան գերադոյն հրաշքը կարենար գործել՝ այն միայն կրնար աղքատութեան գաղտնիքը լուծել ։

Բարոյական ուղղութիւնն եւ մարդկային ընկերութեանց խաղաղութիւնը, եթէ կրնամք այսպիսի խաղաղութիւն ենթադրել, կը պահանջէր՝ որ աղքատութիւնըն իւր կենդանի եւ իրական նախատիպն ունենար մարդացեալ Աստուծոյ անձին վրայ, որուն ձեռքով աղքատութիւնն անսահման կերպիւ մեծարուելով եւ բարձրանալով մեկնուեցաւ աշխարհի՝ թէ ի՛նչէ աղքատութիւնը ։

Առանց նայելու Բրիտանի վրայ՝ որ աղքատութեան ճշմարիտ գաղափարն եղաւ աշխարհի վրայ, անհնար է լուծել աղքատութեան գաղտնիքը ։ Որովհետեւ աղքի փուշ է տեսնել ընկերական անհաւասարութիւնը եւ այն ահագին տարբերութիւնը՝ որ կայ չափազանց ունենալուն եւ ընաւ չունենալուն մէջ ։ Եթէ միայն խելքս համոզելու ըլլամ՝ որ ընդունի վիճակաց աստիճանները՝ խելքս կը կամակօրի, կը խռովի եւ տեսակ մը տենդով կը տագնապի ։ Այս տենդը ուղեղի տենդ է, որ մարդս կողմնակցութեան կըմղէ, կուզէ՝ որ մարդիկ հա

Լասար ըլլան, բայց այս անհաւասարութեան մէջ ծածուկ անիրաւութիւն մը կայ, կուզէ որ հարստութիւնները բաշխուին, բայց եթէ ամենուն բաշխուածէն մաս մ' աւելի տան իրեն՝ աւելի դոճ կըլլայ: Ինչ կըլլայ այն ատեն այսպիսի մարդ մը — աղքատաց բանակին մէջ հովէ ծածանող դրոշակ մը: Պատճառն որ ուղեղով կուզէ յոգնիլ աղքատութիւնը վերցունելու միջոցներուն վրայ եւ ո՛չ թէ սրտի դժուր, անդադար կաղաղակէ քաղաքագէտներուն՝ որ չուտով վերցունեն աշխարհէս աղքատութիւնը: Բայց ամենեւին հոգը չէ՝ թէ ի՛նչպէս վերցունեն: Իրեն համար ամենէն պարզ միջոցն է ունեցողին կալուածը հանել ցանկացողին և նախանձողին տալ և չունեցողն ունեցողին տեղն անցունել: Կը հաւանիմ՝ որ ընկերական անհաւասարութիւնները դժուարը հրեքելի են, և անմիջական դարման կուզեն: Սակայն ամէն մարդ այս դարմանը մարդկային աստիճանները վերցնելու կերպին մէջ կըմտածեն: Եւրոպայի դիտնոց շատերն այս դարմանն կառաջարկեն գրքերով, բայց չար է այս դարմանը աղքատաց համար, և շնչել է այս ատելութիւն և նախանձ մեծատուններու վրայ: Այս դարմանն ի գործ դնելուն առաջին օրը պիտի սկսի ծայրը դալ մարդկութեան, ասպարէզ բացուելով անհնարին և անչափ արիւնհարութեան:

Լուսաւորեալ երկիրներ քաղաքական տնտեսութիւն անունով նոր և ճշմարիտ դիտութիւն մը երևան բերած են, որով առ փոքր փոքր դիւրացած է տանել աղքատութեան չարիքը, միայն թէ ժողովրդեան կառավարութիւնը հոգաբարձութիւնը այս դիտութեան յանձնուէր:

Մեր երկրին մէջ՝ ուր մարդկային անհաւասարութիւնն ասկէ այլանդակ օրինակ չիկրնար ցուցնել Եւրոպիոյ դաշնակցութեան ազդերու առջև, մեր երկրին մէջ կըսեմ, ոստանիկն ու ստրուկը կը գտնուին, տնտեսագիտութեան ո՛չ դրքերը կը գտնուին և ո՛չ կառավարութիւնն այն դիտութեան օրինաց համեմատ: Ուրիշ երկիրներու մէջ քաղաքական տնտեսութեան խոր

հըրդարանները մեծ զօրութիւն ունին հասարակայ ներկայ և ապագայ վիճակին վրայ, և ո՛չ բնաւ կը խորհին՝ թէ ժողովրդին վրայ հարկը ծանրանալով հաշուեցուցիկ իշխւ կը հաւասարի, այլ միայն ժողովրդեան աշխատութիւնը կանոնաւորելով և արդիւնաւորելով, Տնտեսագիտական խորհրդարանները՝ որ այսօր կան Եւրոպիոյ ամէն կողմերը՝ Սելովամայ աւազաններու պէս են, որուն ջուրը յուզող հրեշտակները ատեն ատեն կերելին լւերեանց անտեսագիտական տաղանդովը. երկրին մէջ երբ և ո՞վ արդեօք պիտի բանայ այս հրաշլից աւազանը :

Այսու ամենայնիւ ասով ալ դարձեալ քիչերը կրնան բժշկուիլ, և ջուրը յուղուած ատեն մէջը նետուելու համար ուրիշի օգնութեան պէտք կայ : Քիչ շատ ինչ որ ալ ըլլայ այս գիտութեան օգտակարութիւնը կը յարդեմ, սակայն կըտեսնեմ՝ որ ասով ալ չըպակտիր աղքատն աշխարհէ, և առեղծուածն անյուժանելի մնացած է և պիտի մնայ ինձի համար, վասն զի որ չափ ալ սուրցնենք մեր տեսութիւնները՝ դարձեալ աղքատը ոչ լաւ պիտի ուտէ և ոչ փափուկ ու փետրալից անկողնոյ մէջ պիտի պառկի. մէկը ճերմակ և միւսը սև հաց պիտի ուտէ, մէկ կողմը այնչափ հարստութիւն պիտի ունենայ՝ որ զանոնք վայելելու չափ կարողութիւն պիտի չունենայ, և միւսն այնչափ պիտի զըրկուի որ տեսնելը սոսկում պիտի բերէ, մերկ, տկար, վախ և սրդի պէս բան մը պիտի ըլլայ, ի՛նչպէս համեմատեմ այս երկուքն իրարու հետ, որ խելքս դոհ ըլլայ և ընկերական կարգի անիրաւ հակասութեան դէմ չըբողոքէ, ի՛նչպէս դոհ ըլլամ անտեսագիտացի մաստասիրութիւններէն, թուաբանուէ և համեմատուէ տեսական օրէնքներէ, որոց առջև միտքս կ'ընկրկի՝ քանի որ հարստուէ և աղքատուէ մէջ եղած տարբերութիւնը խոչորէ, քանի որ աղքատը կըտեսնեմ մերկ, նիհար և աղաղուն. հարուստը կըտեսնեմ փառազգեստ, պարարտ և դեղեցիկ. իսկ առանց պիտոյից խառնուածոց և հաճոյից մէջ ոչ բնաւ տարբերութիւն :

Դրամի վրայ հառող գրուածներ հրատարակուեցան . ատեն մը հարստութեան շոգն տնտեսով գիրք ալ տեսանք՝ բայց ոչ ոք հարուստցաւ այն գրքով : Ստոյգ է՝ դրամը տարածելով աշխատութիւն և պտղաբերութիւն կ'առատանայ , և եթէ աղքատին զեղխութիւնը չըլլայ , (որովհետեւ աղքատն ալ հարուստին պէս իւր զեղխութիւններն ունի) և ընկերսիրական սկզբանց գործածութիւն ըլլայ՝ աղքատութիւնը մեծաւ մասսամբ պիտի նուազի աշխարհիս վրայէն . բայց այսչափով ալ չվերնար աղքատութեան տեականութիւնը , զի աղքատութիւնը սնուցանող ուրիշ բան մ'ալ կայ , այն է աղքատին բարոյական վիճակը , հոգւոյն սնունդը , և բարուց խոշորութիւնը՝ որ մարմնոյն չափ խոշոր է : Ահաւասիկ հոս է աղքատութեան գաղտնիքը միշտ զնոյն մշուշը , ասիկա պիտոյ է փարատել : Չքաւորութեան վրայ խորհրդածութիւններ ընելով , և հասարակաց հարստութիւնը լաւագոյն կերպով բաշխելու տեսականներ հնարելով չըլմնար խնդիրը . խնդիրը բուն իսկ կենդանի և անձնաւոր թշուառութիւնը , մարդը հարուստ շինելու վրայ կը կայանայ : Ա՛ռ աչքիդ առջև իւր բնական վիճակին մէջ աղքատ մը , ուրուն կռնակի հազուստը պատառատուն գրգռեալ մը է , և ջանք ալ չ'ըներ՝ որ պատռած արմունկը քեղնէ ծածկէ , զի այդ ծածկելէն չահ մը չունի . և մտիւրներսը անոր հոգւոյն մէջ , տե՛ս թէ որչափ հին է բարոյականը , ո՛րչափ կեղտոտ զգացմունքները : Կուղե՛ս որ քու և անոր մէջ հաւասարութիւն մը գոյանայ , դուն իջի՛ր քու բարձրութենէդ , մօտեցիր իրեն , մի՛ զգուիր իւր խոշորութենէն , քու կենսակցութիւնդ զայն կ'աղնուացունէ , որովհետեւ դուն ալ ուրիշի կենսակցութենէ աղնուացար , և բոլոր մարդոց աղնուականութիւնն Աւետարանէն կսկսի .

(Յովսէփ Լեբեմ)

ԲԱՆԱՍՏ ԵՂԾՈՒԹԻՒՆ

ՎԱՍՆ

ԱՂԲԱՏԱՑ

Փոխ տայ՝ Աստուծոյ՝
որ ողորմի սնանկին :

Ի ձմեռան ձեր կոչունս ,
երկրի փարթամքդ երջանիկ ,
Մինչ խայտալով զուարթագին
'ի կայթս ոտից ձեր հրճուիք .
Մինչ տեսանէք շուրջ զձեօք ,
զի վառ 'ի վառ փողփողեն՝
Սկունք վանեայք , հայելիք ,
վանդակք 'ի դարդ դեղաչէն .
Անդ բաղմատեղն աշտանակ
աստ ջահք լուցեայք առ 'ի կախ
կոչնականացն յանձնիր դէմս ,
փայլեալ հրճուանք ու ծիծաղ :

Մինչ ոսկեղէն ժամացոյցք
բնակարանացդ հեշտութեան
Մէն մի ժամուցն ըզձայն թաւ ,
փոխեն 'ի յերգս հրճուական ,
Ո՛հ , ածիցէ՞ք ըզմտաւ ,
զի մուրացիկ ոք լըքեալ
ի քաղց յետին և ծարաւ ,
զկայ առնու յանցս ուղւոյն

Եւ տեսանէ 'նդ ապակիս
սրահից ձերոց ոսկեգոյն
[Ըղպար ստուերցըդ լուսափայլ :

Ածիցէ՞ք ինչ ըզմտաւ,
դի անդանօր հայր ոմն հէք
Ի'նդ կուտակօք ձեանցն , անդործ ,
լլկեալ տանջի սովարկի :
Քանի՞ բարիք մէն միումն ,
ասէ 'ի միտս առանձին ,
Քանի՞ք արդեօք բարեկամք ,
'ի մեծ խնջոյս իւր հրճուին .
Երջանիկ է այս փարթամ ,
ժպտին նմա իւր որդիք .
Եղբւկ , յիւրեանց անդ 'ի խաղս ,
խնոցըս հացք ո՛րքանիք :

Ապա նո ինքն ընդ ձեր տօն
բաղդատէ զիւր վստարան ,
Ուր ոչ բնաւ արձակին
ճաճանչք լուսոյ ջերմութեան .
Որդեակըք իւր անսուաղ ,
Եւ մայր նոյնին քրճալդեաց .
Եւ 'ի խշտեակ ինչ յարդեաց ,
անկեալ դընի անբարբառ
Հանին աւա՛ղ սառուցեալ
'ի ձմերայնոյն տասուկութեանց ,
Իբր ըզդիակ մի թշուառ :

Զ'ի մէջ մարդկան եղ. Աստուած
աստիճանաց զոյս խտիր .
Ին որք հեծեն ընդ բեռամբ
ճգնեալ վշտաց ծանրակիր .
Յերջանկութեան 'ի խնջոյս
յոյժ նուազունք են հաղորդ .
Այլ և անդ ո՛չ հաւատար

բաղմին հասակը ամենայն .
 Օրէնք՝ որ յայսմ աշխարհի
 թուի անիրաւ և խոտան ,
 թմանց՝ ասէ , վայելէ՛ք ,
 այլոց՝ լերով ք յաշաղկատ :

Սոյն այս խորհուրդ դժեղակ ,
 դառն և տխուր դիմովին
 թուղի անդէն լռելեայն
 'ի սիրտ ողորմ թշուառին .
 ճոխք՝ երջանիկք համարեալ
 'ի հեշտութիւնս անարդել ,
 Զի մի՛ թշուառն 'ի ձեռաց
 ձերոց դայցէ ապշուպել
 Զբարութիւնող ընդունայն ,
 որ խողեն դաշքս նորուն ,
 Ո՛հ , տարէ՛ք ողորմութիւն :

Ողորմութիւն սրտազեղ՝
 որ պաշտին միշտ յաղքատաց ,
 Սա մայր յորոց բաղդն իւրեանց
 դարձոյց զերեսս իւր 'ի բաց ,
 Որ խնամէ զորս առ ոտն
 անցաւորաց հարկանին .
 Որ և 'ի դէպ իսկ ժամու
 զինքն ընծայեալ պատարագ-
 իբրև զաէր մեր զորոյ
 յանձին բերէ զօրինակ ,
 Ասէ , տրբէ՛ք և կերայք
 ա՛յս իմ արիւն և մարմին :

Ողորմութիւն , ո՛հ , այո՛ ,
 ողորմութիւն , մեծատո՛ւնք ,
 Զակունս չքնաղ , դադամանդ ,
 և զժապաւէն գեղաշուք
 Զմարդարիտ և զյակինթ ,

զարդք սրնոտիք ընդունայն,
 Կարօտերոցն հէդ 'ի ջամբ՝
 'ի փրկութիւն ձեր անձանց
 Խլեալ մանկանցդ 'ի բաղկաց
 և սիրելեացդ 'ի գրկաց
 Լիաբուռն առցէ զամենայն :

Տո՛ւք մեծատո՛ւնք, գլխութիւն
 քոյր աղօթից է սրբոց .
 Վա՛հ մինչ ծեր ոք 'ի վերայ
 սաղայաատկ ձեր սեմոց
 Լըլկեալ 'ի խիստ ձմերանէ ,
 զուր ձեզ 'ի դուռն անկանի ,
 Եւ մինչ մանկունք աղածրի
 ձեռօք իւրեանց ցըրտահար
 Առ ոտս ձեր ժողովն .
 զսեղանոց ձեր նըշխար,
 Յայնժամ ինքնին աէր Աստուած
 'ի ձէնջ 'ի բաց որոշի :

Տո՛ւք զի տացի 'ի տեառնէ՝
 որ բարձր սունէ զքնտանիս,
 Որդւոց ձերոց՝ զօրութիւն ,
 աղջկանց՝ շնորհս փարեկիս .
 Զի այգիք ձեր հանապաղ
 տացեն զպտուղ քաղցունի ,
 Զի հասկք տառք ցորենոյ
 զկալորայո ձեր լցեն ,
 Զի մեծարգոյ լինի՛ջիք,
 եւ յանուրջ ձեր գիշերի
 Տեսլիք հրեշտակըս լուսեղէն :

Տո՛ւք, զի երբեմն թողցուք
 զաշխարհ լըրիւն համօրէն ,
 Ողորմութիւնք ձեր ըզգանձ
 անդր 'ի յերկինս պատրաստեն :

Տո՛ւք, զի թշուառք ասացեն՝
այս այր 'ի մեզ միշտ գլծաց ,
Զի մուրացիկն որ յուժգին
մըրրկաց լինի ցրտաբեկ ,
Զի աղքատ ոք տառապեալ՝
մինչ դուք խրախուճըս գործէք ,
Առ սեամս ձերոց սղալտանց
յառեացէ դալն աննախանձ :

Տո՛ւք, որպէս զի սիրեացէ
ղձեղ Աստուած՝ որ եղև մարդ ,
Զի խոնարհեալ՝ ակն ածցէ
անուան ձերոց և այր ժանտ ,
Զի բնակութիւն ձեր լիցի
խաղաղաւէտ և անգորր .
Տո՛ւք, զի օր մի 'ի յաւուրց
'ի յեալին ժամ ձեր կենաց
Աղօթս առ տէր մատուցէ
համայն ձեր վասն յանցանաց
Մուրացիկ ոմն յերկինս հըղօր :

Թարգմանեաց

Վիկտոր Հիկո

ԱՌԱՔԵԼ Ա. ՇԱՐԱՊԻԱՆԵԱՆ
Աշակերտ Ս. Դ. Վարժարանի

Բ Ա Ր Ո Յ Ա Կ Ա Ն

Ի ԿՐԻՑ ԿԱՌԱՎԱՐԵԱԼ ՀՈԳԻՈՅ ՎԻՃԱԿԸ

Նախընթաց թուով 'ի կրից կառավարեալ հոգւոյ վիճակին և բոլոր կրից վրայ ընդհանուր տեսութիւն մ' ընելով , իմացանք ' թէ կրքերն իրարմէ ղանաղանելու , դանոնք ճանչնալու և կանոնի հնազանդեցնելու սկզբունք մ' ունիմք : Հիմայ քննեմք ' թէ ո՞րն է այս սկզբունքը :

Բազմաթիւ փիլիսոփայական դպրոցներ բարոյական փիլիսոփայութեան հիմը դրած ատեննին ' մէկ կողմ' թուած են գաղափարը ' և միայն կրից վրայ յենուլ ուղած են : Այս դպրոցներն այնպէս կարծած են ' թէ իրենց դրութիւնները մարդկային կրից կանոն և սկզբունք ըլլալու ճշմարիտ յատկութիւնն ունին : Այս տեղ մի առ մի նոյն դպրոցաց դրութիւնները հերքելով ' պիտի ցուցնեմք ' թէ մեր կրքերը բարուց կանոն և սկզբունք բնաւ չեն կրնար ըլլալ :

Այս փիլիսոփայական դպրոցներէն առաջին հանդիսացած է Եպիկուրեանը , որուն դիտաւոր եւ ամենէն յաջողակ տեսականագէտն է Եպիկուրոս , որ ամեն բարոյական ուղղութեանց հիմն ընել կուզէր շահասիրութիւնը :

Շահու կուսակիցք կամ Եպիկուրեանք այնպիսի յայտնի իրականութիւններ կուբանան և կը ժխտեն , որ բնաւ ներելի չէ : Արդէն բնութիւնը մեղ սովորեցուցած և մարդկային բնութիւնը քննող և հետազոտող շատ ուղղամիտ փիլիսոփայներ ապացուցած են թէ պար-

տուց գաղափարը մեզ բնածին է , և թէ մեր հոգւոյն մէջ Աստուծոյ և մարդկութեան սէրը ստուգիւ գոյութիւն ունի : Եպիկուրոս , որուն ամբողջ գրութիւնը միայն կրից վրայ հիմնեալ է , ի՞նչ պիտի ընէ այս գաղափարներն և զգացումները . ի՞նչպէս կը համարձակի ըսելու ` թէ մեր դործողութեանց նպատակը միայն շահը պիտի ըլլայ , և ոչ թէ պարտքը , մարդկութիւնն և Աստուած : Եթէ կը կարծէ՝ թէ Աստուած եւ պարտք ցնորքներ են , պիտի կարենայ՝ ուրանալ նաև այն զգացումը ` զոր ունիմք դէպ 'ի անոնք , իսկ եթէ չուրանար այս զգացումը , թո՛ղ ասոր ծագումն և նպատակը մեզ յայտնէ , կամ՝ սոյն զգացումը բնաճինջ ընելու միջոյն , կամ գոնէ զԱստուած և զմարդ չսիրելու մէկ եղանակը սովորեցունէ մեզ : Իսկ եթէ յաջողի ալ Աստուծոյ և արդարութեան գաղափարները մեր ներսէն հանել ոչնչացնել՝ որ միայն շարժառիթն է վեհ զգացմանց և դործոց , կրնայ՝ արգիլել որ մեր հայրենիքը , ընտանիքն և մեր զաւակները չսիրեմք , կրնայ՝ արգիլել որ հայրենեաց սէրն ինձ զոհողութիւն ընել չպատուիրէ : Ի՞նչ սկզբան և ի՞նչ իրողութեան ուժով , եւ ի՞նչ իշխանութեամբ կրնայ անձնական սէրը մարդկութեան սէրէն նախադաս եւ գեր 'ի վերոյ համարիլ : Մարդուն բոլոր բնազդմունք կը բոլորքն անձնութեան գաղափարաբանութեան եւ անձնասիրութեան աստուածանալուն դէմ : Եպիկուրեանք իրենց վարդապետութեան հաստատութեան համար ի՞նչ ապացոյց ունին , ո՞չ ապաքէն միայն իրենց անձնական կարծիքը կամ համոզումը , սակայն կարելի է որ իրենց թիւր կարծիքն իբրեւ ճշմարտութիւն ընդունիմք : Եպիկուրեանք կ'ուրանան պարտքը , բայց մեք գոնէ պարտուց գաղափարն ունիմք , կը սնդեն ` թէ գաղափարն անգամ չունիմք : Ս'եր բոլոր խորհուրդներն և զգացումները զմեզ առ Աստուած կը տանին . կըսեն ` թէ Աստուած չկայ , և թէ հոգին և բնութիւնը զմեզ կը խաբեն՝ երբ կ'ըսեն թէ Աստուած ճշմարտապէս գոյ է : Կ'ուրանան բոլոր այն զգացումները , որով մարդկու-

թիւնը կ'ապրի . և եթէ չհամարձակին ալ ըսելու . թէ այս զգացումները գոյութիւն չունին , դո՛նէ՛ս անօգուտ կը հրատարակեն : Եւ երբ այսպէս զմեզ մեր խորհրդոց , զգացմանց և մինչև իսկ մեր հաճոյից մէջ ընկճեն , անձնական շահու խոշոր և անհեղեղ կուռքը կը ներկայացնեն և կըսեն մեզ . Ահաւասիկ ձեր Աստուածը :

Շահու կողմնակիցներուն հետ երկարօրէն վիճաբանութիւն ընելու հարկ չկայ , որովհետև հաստատուն ձեռնարկութենէ՛ զուրկ , և ճշմարտութեան դէմ ահապատմութեան դրօշակը պարզած են : Բայց օրպէսդի ուլ աւելի համոզուիմք իրենց յիմարութեան , քննենք անգամ մը մեր գիտակցութեան մէջ եղած բոլոր սկզբունքներն և Աստուծոյ հոն հաստատած բոլոր եռանդուն զօրութիւնները : Բանականութեան իւրաքանչիւր սկզբունքն և զգայականութեան իւրաքանչիւր երևոյթը կը բաւեն անձնասիրութեան վարդապետութիւնն՝ ի հիմանց տապալելու : Ամբողջ հոգեբանութիւնը շահու բարոյականին հերքումն է :

Եպիկուրեանց յիմարութիւնն ոչ այնչափ իրենց այլաբանական սկզբանց , որչափ նոյն սկզբանց հետեւութիւններուն մէջ կ'երևի : Եթէ եւ ը ամեն իրաց չափն ու կանոնն է , ստուգիւ պարբաւոր սնտոյի և ընդունայն բաւմ' է :

Արդ , ի՞նչպէս կարելի է որ Եպիկուրեանց աննասիրութեան կամ ամեն բանի մէջ շահը մեզ նպատակ ունենալու դրութիւնը մեր կրից իբրև սկզբունքն ընդունիմք , և նոյն դրութեան համեմատ մեր հոգւոյն կրքերն ուղղեմք , դրութիւն մը՝ որ թէ՛ Աստուած , թէ՛ մարդկութիւնն և թէ՛ պարտքը կ'ուրանայ :

Քննեմք Ատամ Սմիթի դրութիւնն ալ , և տեսնենք՝ թէ սոյն վիլիստօլային դրութեան համեմատ մեր կիրքերը սկզբունք բարոյականի կրնա՞ն մի ըլլալ :

Թէպէտ Ատամ Սմիթի դրութիւնն ոչ այնչափ Եպիկուրեանին նման այլանդակ , բայց և այնպէս հաստատուն և ճշմարիտ ալ չէ : Ատամ Սմիթ կ'ըսէ՝ թէ անպաշար կրից վաւերացուցած բանը միշտ ընել պէտք է : Լաւ :

սակայն ի՞նչպէս կարելի է որ երկու մարդ ու զգացումներ
ըլ մի և նոյն ըլլան, և բնաւ տարբերութեան ամենա-
փոքրիկ աստիճան չկենայ: Գիցուք՝ թէ Ատամ Սմիթի
այս կանոնը ճշմարիտ ըլլայ. կը մնայ մեզ իմանալու՝ թէ
ուսկից կուգայ այս կանոնը, ո՞վ է Ատամ Սմիթ որ մեր
վրայ կանոններ կը դնէ. որ և իցէ կանոն իւր մէջ
պարտք և իրաւունք կը պարունակէ, միշտեւ այս փիլի-
սոփայն միայն զգացումներ և իրողութիւններ կը ճանչ-
նայ. եթէ իւր կանոնին հիմն անձնական շահը համարի՝
անձնասիրութեան դրութեան մէջ կկոխուի, իսկ եթէ ըն-
կերութեան շահը՝ ի՞նչու կուգէ որ մենք զմեզ ուրիշին
շահուն զոհեմք. այն ստեղծ միայն կ'ընեմք ասիկա, ե-
թէ մեր բնազդումն և հաճոյքը թելադրեն մեզ. բայց,
միթէ բնազդմամբ և հաճոյքով եղած ո՞ր և է գործու-
ողութիւն ճշմարիտ և ուղիղ բարոյականի ձև կունենայ:

Արդարեւ չքնա՛ղ բարոյականի կանոն, զոր Ատամ
Սմիթ իւր երեւակայութենէն ստեղծած է: Մի քանի
օրինակներով այս փիլիսոփային դրութիւնն աւելի պար-
զեմք. բազմէն այնպէս կը բերէ որ այս վայրկեանին տը-
ղայի մը հետ կը խօսիմ, պէտք է որ ես ալ անոր զգաց-
մանց համակերպիմ. քիչ ժամանակէն վերջն ալ ծերոյ
մը հետ կը խօսիմ, պէտք է որ ես ալ անոր կրած ըզ-
գացումներն ունենամ:

Ատամ Սմիթի դրութիւնն ալ մեր կրից իբրեւ սկըզ-
բունք չեմք կրնար ընդունիլ:

Եպիկուրոսի և Ատամ Սմիթի դրութիւնը քննելէս
վերջը՝ դանք Խորհրդականութեան (միսթիսիլիզմ), որ կը
կարծէ՝ թէ մեր փնտռած սկզբունքը միայն առ Աս-
տուած սիրոյն մէջ կրնամք դառնել: Յուշները՝ թէ ար-
դեօք այս դրութիւնն ուղիւն է:

Յիրաւի, խորհրդականութիւնը մեծ և հզոր բան
մը կը պարունակէ. իւր սկզբան մէջ դայն չեմք դատա-
պարտեր, բայց և այնպէս իբրեւ կանոն ալ չեմք կրնար
ընդունիլ ընդհակառակն ինքը կանոնաւորուելու պէտք
ունի: Եթէ խորհրդականութիւնն իւր մանրամասն պա-

րադայներով քննելը , պիտի տեսնեմք որ միշտ վտանգաւոր դրութիւն է : իւր էութիւնն առ Աստուած վերանալ է , ի՞նչ ճշմարիտ և ի՞նչ վեհ քան զոյս , և ուկայն առ Աստուած կը բարձրանայ ոչ թէ փիլիսոփայական ուսմամբ , այլ վերացական խոկմամբ . բանականութեան բոլոր սկզբունքները կը մերժէ և կարճամարհէ , բայց մարդ միայն բանականութեամբ ինքզինքն կրնայ ուղղել և միայն բանականութեամբ կրնայ զԱստուած դանել :

Փրիստոնէութիւնը (զոր ոմանք տեսակ մը խորհրդականութիւն կամ մոլեռանդութիւն համարած են) եւ խորհրդականութիւնն իրարու հետ շփոթել պետք չէ , երկուքին մէջ յանհունս տարբերութիւն կայ : Արդէն քրիստոնէութիւնը մեզ սովորեցուցած է՝ թէ Աստուած ճշմարտապէս գոյ է , որուն հաւատալու ստիպեալ եմք : Երբ խորհրդականութիւնն առանց բանականութեան ապացուցից վրայ յենլոյ , լոկ սիրով առ Աստուած կը վերանայ , ըսել է թէ ապացոյց չունի և միայն կ'երազէ : Բանաստեղծութեան և գիտութեան մէջ ի՞նչ տարբերութիւն որ կայ , մի եւ նոյն տարբերութիւնը կայ նաեւ սիրոյ և բանականութեան մէջ :

Խորհրդականը միայն կրողայ եւ կ'երևտկայէ . իւր զգացումներն և տեսիլները կ'աստուածացուցանէ . Խորհրդականին երազը գեղեցիկ կ'ըլլայ՝ եթէ իւր հոգին ալ գեղեցիկ ըլլայ . իսկ այլանդակ , ցնորական և երբեմն ալ զարհուրելի , եթէ իւր հոգին միայն բորբոքումն ունենայ , եւ բնաւ առաքինութիւն չունենայ : Եթէ խորհրդական դպրոցաց պատմութիւնն ուշի ուշով կարդամք , պիտի իմանամք՝ թէ ամենքն ալ սրբութեան չափազանցութենէն անսրբութեան ծայրայեղութեան գացած են . միայն Աղեքսանդրեան դպրոցն ասկէց դերժ մնացած է , որոյ խորհրդականութիւնն արդի խորհրդականութեան տարբեր էր :

Խորհրդականութիւնն իւր դանազան շուարճալի և ծիծաղաշարժ յատկութեանց հետ , կը հաւատայ ալ թէ երբեմն անհատներու յերկնուստ յայտնութիւն

ներ կ'ըլլան :

Խորհրդական դրութեան որչա՛փ անհիմն ըլլան իւմացանք . հետեալաբար չեմք կրնար առ Ստտուած խորհրդական սէրը մեր կրից սկզբունք ճանչնալ :

Կան մի քանի փիլիսոփայներ ալ՝ որք զանազան դրութիւններ հնարած են , բայց հարկ չեմք համարիր տնօնց դրութիւնները մանրամասն կերպով քննադատել :

Բոլոր կրքերը հաւասարապէս իրենք զիրենք օրինաւոր կը ճաննան , և հետեալաբար իրարու դէմ կը կըկռուին , եթէ տրտաքին և վերին զօրութիւն մը իւրաքանչիւրին ալ իւր տեղը , գործն և սահմանը չոյրուցընէ : Մարդկային բնութեան վրայ եղած և պատմութենէն հանուած բոլոր խորհրդածութիւնները սա՛ հետեւութեան վրայ կը յանգին՝ թէ կիրքը լաւ է իբրեւ օժանդակ , իսկ իբրեւ կանոն բնաւ արժէք չունի . իրեն տէր մը կամ՝ սկզբունք մը պէտք է . ո՛ր է այս սկզբունքը . — նոյն իսկ մեր մէջ :

Կրից և մարդկային կենաց ուղղիչ սկզբունքն արդարութեան գաղափարը , կամ Պարտքն է :

ԱՐԻՍՏՈՏԵԼ

Երբոր Ալեքսանդր մակեդոնական իշխանութեան
դուռն անցաւ, Արիստոտէլ Աթէնք վերադարձաւ ան-
կից տաան և երկու տարի բացակայութենէն վերջը ։
Նոյն ատեն ֆսենոկրատ Սպարտակեայ յաջորդած էր՝
իբրև դիսաւոր պղատոնական դպրոցին ։ Քսենոկրատ
Արիստոտելի նախկին բարեկամն էր, և կը կարծուի՝
թէ իրեն ընկերացաւ փոքր Ասիա ճանապարհորդու-
թեան ատեն, որ, ինչպէս գիտեմք, երկայն չտևեց
Հերմիսայ ողբերգական մահուան պատճառաւ ։ Հա-
կառակ այս երկու փիլիսոփայից իրարու հետ ունե-
ցած բարեկամական յարաբերութեանց, Արիստոտէլ
դժբանակրատ շատ չէր յարգեր, և ինքզինք անոր հետ
բաղդատելով՝ կ'ըսէր. «Ամօթ կը համարեմ ինձ՝ լուռ-
թիւն պահել, մինչդեռ քսենոկրատ կը վարդապե-
տէ ։»

Արիստոտելի հարկ չէր այս իմաստասիրութիւնն ը-
նել իւր ճառախօսութեանց սկսելու համար ։

Հազիւ թէ Աթէնք հասաւ, Ակադեմիային ախոյեան
դպրոցը հիմնեց Լիկէոս անուամբ ։ Լիկէոս կոչուածը մե-
ծամեծ ծառերով զարդարուած ճեմելիք ս' էր, որոց
հովանոյն ներքև փիլիսոփայն իւր դասերը կուտար ։

Թէպէտ Արիստոտէլ պղատոնականներէն բոլորովին
բաժնուած, սակայն և այնպէս իւր Լիկէոս ֆսենոկրա-
տայ գրած մէկ կանոնադրին համեմատ դործարանաւո-
րած էր ։

Լիկէոս մէջ օրն երկու անգամ շրջադպրութիւն կ'ը-
լար, այսինքն երկու դաս կը տրուէր, առաջատուն և
երեկոյին ։ Առաջատան շրջադպրութիւնը յառաջագէտ

և լաւ պատրաստուած աշակերտաց համար էր , որոց գիտութեան ամենէն վերացական մասանց վրայ կը ճառուէր. ասիկա Բարձրագոյն ուսուցչութիւն (անկէնկէնան արեւմտիկ) կը կոչուէր. Երեկոյեանն անխտիր ամեն ունկնդրաց համար սահմանեալ էր , որոց գիտութեան ամենէն պարզ և դիւրըմբռնելի ծանօթութեանց վրայ կը վարդապետէր փիլիսոփայն . ասիկա ալ հասարակ կամ օղորակն ուսուցչութիւն կը կոչուէր : Այս դասուց առաջինը կ'ըսուէր նաև Զերէն , (Եղբէրի) և երկրորդն ալ արդարէն (Եղբոր) : Արդի գիտուններէն ոմանք՝ Արիստոտելի երկու տեսակ դասախօսութենէն հետեցուցած և ենթադրած են թէ նորա դպրոցին մէջ ուսուցման երկու կարգ կար , մէկը գաղտնի , միայն բարձր վարդապետութեանց և խորհրդոց տեղեակ եղող մարդոց համար , իսկ միւսն ալ հրապարակային , ռամիկ ժողովրդեան համար :

Արիստոտելի դրոց 'ի գաղղիներէն թարգմանող Պ. Պարթէլլմի Սէն—Թիէր՝ հետեւեալ խօսքերով նոյն գիտնոց ենթադրութիւնը կը հերքէ :

“Յունաստանի մէջ , ըսած է , փիլիսոփայութիւնը , մանաւանդ Արիստոտելի դարունը՝ խիստ անկախ և խիստ ազատ էր , և հետեւեալ գաղտնի վարդապետութիւններ ընելու հարկ չկար : Աղէքսանդրի դաստիարակը , մակեդոնական բոլոր երևելի անձանց բարեկամը , և Բարձրագոյն և Բարձրագոյն հեղինակն ինքզինք ծածկելու պէտք չունէր , կրնար ամեն ինչ ըսել և ըսած ալ է , ինչպէս Պլատոն իւր վարդապետը . ենթադրել թէ Աղէքսանդրի ժամանակի յոյն փիլիսոփայք այս երկչոտութիւնն և այս հակափիլիսոփայական կեղծաւորութիւնն ունէին , նախնեաց մի քանի դրուածները սխալ հասկնալ է” :

Պ. Յէրտլինանտ Հէօֆէր Պ. Պարթէլլմի կարծիքն հերքած է :

“Անշուշտ , ըսած է , Պ. Պարթէլլմի խօսքերը բարձր և գեղեցիկ , սակայն ճշմարտութենէ բոլորովին հեռի են : և կարծել կուսան թէ հին ասոնէն ալ

արդի աղատականութեան սկզբունքները կային : Նախ՝ թէ արդեօք Յունաստանի փրկիստիայք աղատութիւն ունէի՞ն , այս հարցման Սոկրատայ փրկիստիայական ամբարշտութեան յանցանք 'ի մահ դատապարտուելով կը պատասխանեմք , ինչպէս նաև Սրիստոտելի և Մենաքսադորայ փախստեամբ , ամբաստանեալ մի և նոյն յանցանք : Իսկ դալով՝ թէ դադտնի վարդապետութիւն մը կար , Արիստոտէլ և Պլատոն յաճախ իրենց գրուածոց մէջ ասոր վրայ կը խօսին : Մարդուն բնութեան մէկ յատկութիւնն է ուրիշներն իրական եւ երեւակայական խորհրդոց հաւտացունել եւ յաճախ՝ խորհրդական նշաններ և ձևեր դործածել աշխարհի ամենէն պարզ իրերը բացատրելու համար : Օրինակի համար , ո՞վ կարդիլէ այսօր Պլատոնի « Բանեք » իրենց գաղտնիքները յայտնելէ » :

Մեք այս երկու իրարու հակառակ կարծիքները միաբանեցունելու պիտի չջանամք . միայն մեր կողմանէ այս մասին պէտք եղած դիտողութիւնն ընեմք :

Այլեւնք հասարակ կամ սովորական շրջադայութիւններ եղած ատեն՝ բարձր վարդապետութեանց վրայ չէր ճառուեր : Ճշմարիտ է՝ թէ Ներսէս և Երեմիայ կրկին ուսուցման կերպերը Յունաստանի դպրոցաց մէջ կային , ինչպէս նաև Պիլաթադորեան դպրոցին մէջ ալ : Պիլաթադորեան հրապարակային դասեր կուտար թէ՛ կրօնոտնի եւ թէ՛ մեհենաց մէջ . իսկ իւր տանը մէջ մասնաւոր դասեր միայն յառաջագէտ և հանճարեղ աշակերտաց կուտար : Կասկած չկայ՝ թէ այս յառաջագէտ աշակերտաց աւանդուած դասերը քան զհրապարակայիններն աւելի բարձր և աւելի գաղտնի էին : Այս դասերուն՝ նիւթոց կողմանէ իրարմէ տարբեր կամ ոչ տարբեր ըլլալը մէկ կողմ դնելով , սա՛ դիտեմք ստուգիլ՝ թէ մասնաւոր դասերը դժուարահասկնալի և հետեւաբար միւսներէն աւելի բացատրութեան և մեկնութեան կարօտ էին :

Ոչ թէ միայն փրկիստիայական դպրոցաց մէջ այսպիսի իրեր անդի կուսեցային , այլ նաև մի և նոյն դործ

նականը կը կատարէին բժշկութեան դասատուներն ալ իրենց յաջողակ աշակերտաց համար, որոց յառաջագիւ մութեան ՚ի սրտէ կը ցանկային, եթէ այս սովորութիւնը բժշկական արհեստին մէջ կար, աւելի իրաւամբ պէտք էր որ փիլիսոփայութեան մէջ ալ գոյութիւն ունենար:

Նոյն ինքն Սրիստոտէլ կը բացատրէ թէ ինչ պիտի հասկնամք ներքին և արտաքին ուսուցանելու ըսելով: Աղեքսանդր իմանալով թէ իւր նախկին դաստիարակը Աթէնք գրքեր կը հրատարակէ, Ասիայէն հետեւեալ նա մակը կը գրէ իրեն:

« Աղեքսանդր առ Սրիստոտէլ ողջոյն.

« Ձեր Բարձրագոյն դասերը հրատարակելու իրաւունք չունիք, ինչ առաւելութիւն պիտի ունենամ միւս մարդիկներէն՝ եթէ սովորած բաներս հասարակութեան ալ հաղորդուին: Լաւ գիտցէք որ յամենայնի առաջինն ըլլալ կուզեմ, ինչպէս զօրութեամբ և իշխանութեամբ, նոյնպէս ալ գիտութեամբ: Ողջ լե՛ր: »

Փիլիսոփայն հետեւեալ պատասխանը կը գրէ.

« Սրիստոտէլ առ Աղեքսանդր թագաւոր ողջոյն.

« Բարձրագոյն դասերս հրատարակելուս առթիւ՝ յանդիմանական գիր գրած էիք ինձ: Յիրաւի հրատարակուեցան, բայց ոչ թէ ճշմարտապէս, որովհետեւ անհասկնալի պիտի ըլլան անոնց՝ որ բացատրութիւններս լսած չեն: Ողջ լե՛ր: »

Սրիստոտէլի կրկին ուսուցման խնդիրն այս երկու նախակաւ լուծուած կը համարուի ըստ մեզ. Այս նամակաց վաւերականութեան վրայ բնաւ կասկած և անարակոյս չկայ:

Ինչպէս որ տեսանք, Լէկեան հիմնուելով և գործարանաւորուելով, Սրիստոտէլ իւր տիեզերական վարդապետութեան սկսաւ, և անհընդատ տասն և երեք տարի շարունակեց. Նոյնատեն քառասուն և ութ տարեկան, և իւր իմաստուն դասուց նիւթերուն մեծագոյն մասը հաւաքած էր. Այսպիսի վարժապետի մը ոգւոյ վրայ դրած ազդեցութիւնն աւելի լաւ հասկնալու համար:

կը վայլէ որ սակաւիկ մի խօսիմք այն վիճակին վրայ ,
յոր Պղատոնականութիւնը հասուցած էր ողինները :

Արիստոտելի վարդապետելէն յառաջ՝ յստակ և ուրոշ սկզբանց վրայ հաստատուած և սչ մի դիտութիւն կար : Ընդարձակ փիլիսոփայութիւն մը , որուն մէջ կը շփոթուէին իւրաքանչիւր նիւթոյ վրայ ստացուած ծանօթութիւնները , բնութեան անեզերական բացատրութեամբ դրաղած էր : Բայց այս փիլիսոփայութիւնը միայն յառաջագոհէ ընդունուած դաղափարաց վրայ յեղեայ ըլլալով՝ ամեն նիւթոյ վրայ ալ յառաջագոհէ կ'իմաստասիրէր , յոնչպէս այս փիլիսոփայութիւնը՝ որ բոլոր դիտութիւններն և մինչև իսկ բնագիտութիւնը իրարու հետ շփոթած էր , պիտի կարենար ամեն սեռի դիտութեան վրայ ալ որոշ ծանօթութիւններ ստանալ : Եթէ պատահէր որ ճշմարտութեան մ' ալ հասնէր , այն ալ լոկ փորձառութեամբ էր և ոչ ուրիշ կերպով : մինչդեռ պարզ խորհրդածութիւնը կ'ըսէ՝ թէ պէտք է որ իւրաքանչիւր դիտութեան սկզբնապէտը հետազոտութիւնն ըլլայ : Ըստ Պղատոնականութեան այն ծանօթութիւնները՝ զոր մարդկային միտքը կրնայ լմբռնել , միայն յիշողութիւններ ըլլալով՝ զանոնք գտնելու լաւագոյն մեթոտն է արտաքին աշխարհի երևոյթներէն աչքերնիս փակել , և անխռով ինքզինքնիս վերադական խոկմանց տալ : Այս կերպով է որ արդի ժամանակի խորհրդական աստուածաբանք կը կարծեն՝ թէ Աստուծոյ հետ ուղղակի յարաբերութեան կրնան մտնել :

Բնադանցութիւնը , բնագիտութիւնն և նոյն իսկ բարոյականը Պղատոնական փիլիսոփայութեան մէջ իրարու հետ խառնուած ըլլալով , միայն իրենց շփոթումէն սուտ ենթադրութիւններ կը ծագէին : Որինակի համար , տեսնենք՝ թէ Պղատոնականք կենդանութեան վրայ ինչպէս կ'իմաստասիրէին :

Յառաջ , կ'ըսէին Պղատոնականք , միայն մարդիկ ստեղծուեցան , Հոգեւիտութեան զօրութեամբ (Պղատոնականք հոգեւիտութիւնը Պիլթադարոսէն փոխ ա-

ուած էին) տկար և անարդար մարդիկ 'ի կանայս փոխ-
ուեցան , թեթևամիտ և հպարտ մարդիկ 'ի թռչունս ,
գաղանաբարոյ և որկրամոլ մարդիկ 'ի չորքոտանիս ,
ևւ տմենն ապուշներն ալ 'ի ձկունս :

Ինչպէս որ իւրաքանչիւր մարմին մասնաւոր հոգւով
մը շարժած էր , ամբողջ աշխարհ ալ զինքը շարժիչ
տիեզերական հոգի մ' ունէր . Այս կարծիքն ընդհան-
րապէս հին փիլիսոփայք ընդունած էին , եւ շատերն այս
տիեզերական հոգի ըսուածն Աստուծոյ հետ կը շփո-
խէին և գրեթէ աստուած կը համարէին . Եթէ Պղա-
տոնի այս կէտին վրայ ունեցած կարծիքն , իւր տիեզե-
րաց վրայ ունեցած գաղափարաց համեմատ դատեմք ,
պիտի տեսնեմք որ զԱստուած աշխարհի հոգիէն կը-
ղանաղանէր , բայց անոր ալ աստուածային էութեան
մասմը կ'ընծայէր և զայն մասնաւոր էութիւն կը համարէր :

Այս էութիւնը կամ զօրութիւնը՝ զոր Պղատոն բն-
ութեան կանուանէր , Աստուծոյ հրամանաւ աշխարհի զա-
նազան մասերը կը կենդանացնէր , աստղերէն սկսեալ
մինչև հանքերը : Կ'ստեղծէր , կը պահպանէր և կը նո-
րողէր , շնչաւոր իրաց կարգին մէջ , իւրաքանչիւր
տեսակի անհատները : Նոր տեսակներ ալ կ'ստեղծէր ,
բայց միշտ մահկանացու , որովհետեւ այս բնութիւնն
աստուածային էութեան միայն մէկ մասն ունենալով ,
'ի հարկէ առհասարակ պիտի ըլլար և իրեն արտադրած էա-
կաց անմահութիւն պիտի չկրնար հաղորդել , մինչդեռ
եթէ նոյն էակներն ուղղակի Աստուծմէ ստեղծուէին ,
իրմէ անմահութիւն կընդունէին :

Այսպէս բնութիւնը կերպով մը Աստուծոյ պաշտօ-
նեայն էր :

Սակայն աս գրութեան մէջ , ո՞ւր էր նոյն ինքն Աս-
տուած , և ի՞նչ էր իւր գործողութիւնը . Աստուած՝
իրեն նման յաւիտեանական ամբաւութեան մէջ ընդհա-
նուր կարգ մը դնելէն յետոյ՝ իւր մաքուր , անայլալակ
և իմացական էութեամբ պատած էր . Նոյնպէս կը-
հսկէր որ տիեզերաց մէջ ընկղմած տիեզերական հոգի-
ն տեղծէ և գործարանաւորէ ըստ իւր հրամանաց , կամ

աւելի լաւն ըսեմք , Աստուծոյ շարունակ իրեն ներկայ
յացուցած տիպերուն համեմատ , Ահաւասիկ այս դրու-
թիւնը Պղատոնի ըսել կուտար՝ թէ Աստուած միշտ եր-
կրաչափական կերպարանքներ շինելու զբաղած էր :

Այս տիպերը՝ որ այսօրուան ընդհանուր գաղափար
ըսուածները կը ներկայացնէին , ըստ դրութեան Ակա-
դեմիայի , մեր մտքէն դուրս իրական գոյութիւն ունե-
նալով , մեր միտքը զանոնք իւր մէջ միայն տիրէրա-
կան հոգւոյն միջնորդութեամբ կ'ընդունէր :

Ահաւասիկ Պղատոնի , իւր աշակերտաց եւ ուրիշ
բաղմամբիւ փիլիսոփայից Աստուծոյ և տիեզերաց վրայ
ունեցած խառն և շփոթ ծանօթութիւնները :

Գիտեմք միջին դարուն իրականաց և անսանձանաց մէջ
ծագած երկայն և կարեւոր խնդիրը , Առաջինք անըս-
տեղծ գաղափարներն իբրեւ իրականութիւններ կ'ըն-
դունէին , վերջիններն ալ կը պնդէին՝ թէ այս անստեղծ
գաղափարները հոգւոյն ստեղծած իրերն էին : Առաջին
անսանձանը նոյն ինքն Արիստոտէլ եղաւ , երբ յանդըգ-
նաբար Աթէնքի Ակադեմիային իրականութեանց դէմ
կռուեցաւ : Յունաստանի երկու դպրոցաց մէջ եղած
արմատական տարբերութիւնն և անհաշտ կռիւն Արիս-
տոտէլի Պղատոնական փիլիսոփայութիւնը քննադատու-
թեան ենթարկելուն պատճառաւ էր :

Արիստոտէլ մերժելով Պղատոնականաց անստեղծ
նախատիպերն և բնածին գաղափարները , միայն անհա-
տական աւարկայից մէջ իրականութիւն ճանչցաւ . ա-
սիկա փիլիսոփայական հետադատութեան նիւթ էր ,
ուսկից պիտի ծնանէր ամեն ճշմարիտ գաղափար եւ
ամեն հաստատուն դրութիւն :

Ստադիրացի փիլիսոփայն իւր հետադաժութեան մե-
թոտը բոլոր աւարկայից համար ալ 'ի գործ դրաւ , ո-
րոց ընդարձակ և շփոթ ծանօթութիւնները հին ժա-
մանակաց գիտնական անդունդը կը կազմէին : Ետեւ
րին մէջ լոյս ծագեց և որոշ ու մասնաւոր գիտութիւն-
ներ ստեղծեց : Այս գիտութեանց իւրաքանչիւրին ալ
բնականաբար իրեն պատշաճաժը տուաւ :

Արխատտեղի հին փրկիսովայութեան մէջ կատարած մեծ յեղափոխութեան միջոցն ամեն ուսման ալ սկզբնապէտը հետադոտութիւնը դնելն էր : Իւր Տրամբանութեան մէջ իբրեւ սկզբունք հաստատեց՝ թէ բնաւ, ինչպէս Պղատոն կ'ուզէր, բնածին գաղափար չկայ, և իրողութիւնները մեր իմացականութեան միայն զգայարանաց միջոցաւ հասնելով, նիւթական իրաց հետադոտութիւնն է մեր ծանօթութեանց ճշմարիտ աղբիւրը :

Արխատտեղի փրկիսովայութեան այս ընդհանուր սկզբունքը կը բաւէ մեզ հասկնելու իւր ընդարձակ ուսուցման ծրագիրը : Այս ծրագիրն Ակադեմիայինէն ստ' տարբերութիւնն ունէր որ իւր մէջ պարունակած բոլոր մարդկային ծանօթութիւնները բաժնուած և դասաւորութեան վերածուած էին վերլուծութեան իմացական աշխատութեամբ :

Արխատտեղի ուսուցման նիւթերն իւր՝ մեզ թողած գրքերէն յայտնի են . ոսկայն չեմք գիտեր՝ թէ արդեօք ինչ կարգաւ այս նիւթերուն վրայ կը ճառէր . ոչ ինք, ոչ իւր կենսադիրք և ոչ ալարդի գիտունք մեզ բան մը չեն սովորեցուցած, այլ բոլորովին լռութիւն պահած են :

Սա՛ ճշմարիտ կրնայ թուիլ՝ թէ Արխատտէլ իւր վարդապետութիւնն այն գիտութիւններէն կ'սկսէր՝ որոց սկզբնական ծանօթութիւններն ինքնին մտաց կը ներկայանան, կամ ընթերցմամբ և խորհրդածութեամբ աւելի շուտ կ'ըմբռնուին, ինչպէս Տրամբանութիւնը, Հռետորականութիւնն և Բանաստեղծութիւնը : Իսկ կ'երկարաձգէր այն գիտութիւնները՝ որք աւելի փորձառութեան կարօտ էին, և որոց վրայ աւելի խոր կերպով մտածել պէտք էր : Մտագիրացոյն գլխոյն նման լաւ դործարանաւորեալ գլուխ մը կրնար ամեն տեսակ միջոց հնարել իւր աշակերտաց յառաջադիմութեան համար :

Արխատտէլ բնաւ աղքատ չէր և Աթէնք վերադարձած էր խիստ հարուստ : Այս հարստութիւնները բոլորովին դիւանական իրաց համար դործածեց . մեծ ծախիւք բնական պատմութեան վերաբերեալ թէ՛ հե-

տաքրքրական և թէ՛ կրթական ամեն տեսակ առարկայները ժողովեց : Ուր որ նախնի և ժամանակակից հեղինակաց դրքեր գտաւ, ամենքն ալ մեծագումար դրամներով դնեց՝ անոնցմով թանգարան մը շինելու համար :

Արիստոտէլ շինեց առաջին թանգարանը, վերջն ուրիշներն ալ իրմէ օրինակ առնելով՝ սկսան մեծ և հըռլակաւոր թանգարաններ կանգնել :

Արիստոտէլ իւր դաստուրող մտքով սքանչելի կարգ մը հաստատեց իւր թանգարանին մէջ : Ստրաբոն մեզ կ'իմացունէ՝ թէ Արիստոտէլի թանգարանն օրինակ եղաւ իւր Բեֆօնի կարգաւորութեամբ այն մեծ թանգարանին՝ զոր Պտղոմէոս Սոտեր Աղէքսանդրիայի մէջ շինեց :

Ստագիրացւոյն գործարանաւորող գլխոյն մէկ ուրիշ գիւտն ալ լիշեմբ այս տեղ : Տակաւին նոյն ատենները ոչ ոք Բեֆօն չինելու գաղափարն ունեցած էր : Արիստոտէլ ուղեւով որ իւր անթիւ գրոց մէջէն պէտք եղած ծանօթութիւնները գիւրաւ կարենայ գտնել, մտածեց օր մը՝ որ իւր գրքերը այբուբենական կարգի վերածէ :

Չեմք ուղեր Արիստոտէլի ըրած ամեն գիւտերն ալ մի առ մի այս տեղ յիշել : Ընթերցողք կրնան պատմութիւնը բանալ և կարգաւ սոյն հանճարեղ ոգւոյն բոլոր գործանալի գիւտերը :

Տեսնենք՝ թէ Արիստոտէլ ինչ գիրք հեղինակած է : Ստագիրացի փիլիսոփային գլխաւոր հեղինակութիւնները հետեւեալներն են :

Տրամաբանութիւն : Գրեթէ առաջին անգամ Արիստոտէլ տրամաբանութեան կանոնները լաւ կարգի մը վերածեց : Հաւաքաբանութեան կանոններուն աւելի որոշ կերպարանք մը տուաւ : Թէպէտ Պլատոն ալ հաւաքաբանութեան ձևերը գործածած է իւր Տրամաբանութիւն, անուն գրոց մէջ, բայց ոչ այնչափ ճշգրտութեամբ :

Բնաշնչութիւն կամ Էթերիկութիւն : Արիստոտէլ ինչպէս նաև ուրիշ փիլիսոփայք բնաշնչութիւն ըսելով՝ այն

գլխավորութիւնը կը հասկնային՝ որ գերագոյն էակին, կամ՝ սկզբանց, պատճառաց, յատկութեանց և գործողութեանց, այսինքն վերացական և բնական հետազոտութեան անկախ իրաց վրայ կը ճառէ։ Արիստոտելի Բնաշինչութիւնը գրոց վաւերականութիւնն ընդունուած է, սակայն խիստ դժուարահասկնալի մնացած է մինչև ցարդ։

Բնագիտութիւնն ։ Արիստոտէլ մեր այսօրուան բնագիտութիւն ըսածը չէր հասկնար այս բառով։ Արիստոտելի Բնագիտութիւնն ուրիշ էակաբանութիւն մ' է։ Հեղինակն անոր մէջ մեծ սկզբանց, ժամանակին և միջոցին շարժման վրայ կը խօսի։ Այս գրոց մի քանի մեկնորշներն ըսած են թէ Արիստոտելի Բնագիտութիւնը դժուարալոյծ առեղծուածոց դաշտ մ' է։

Արիստոտելի Բնագիտութիւնն մէջ շատ մը գեղեցիկ և բարձր խորհրդածութիւններ կան, սակայն ամենքն ալ ճշմարիտ չեն։ օրինակի համար հետեւեալ խօսքը, որ թէպէտ բարձր խորհրդածութիւն, այլ բոլորովին կեղակարծ ենթադրութիւն է։ Աստուծոյ շարժումն ինչպէս խորհրդածութիւնն հանած է։ Արիստոտէլ այս շարժումն իրաց ծննդեան և ապականութեան պատճառ կը համարէր։

Բաշխարհի տալիս Ներհատն ։ Արիստոտէլ այս գրոց մէջ առաքինութիւնն այսպէս սահմանած է։ «Առաքինութիւնը բանականութեան և արդարութեան օրինաց համեմատ գործելու հաստատուն տրամադրութիւնն է»։ Ըստ Արիստոտելի, առաքինութիւնը միայն անհատից և ընկերութեանց կատարեալ երջանկութիւն կը պատճառէ։

Արիստոտէլ ուրիշ մի քանի բարոյական գրքեր ալ ունի, և ամենքն ալ առաքինութեանց և մարդկային վրայ կը ճառեն։

Քաղաքականութիւնն ։ Այս գիրքը Ստագիրացոյն գլխաւոր գործոց մէջ կը փայլի։ Արիստոտէլ իւր Քաղաքականութիւնն մէջ իբրեւ սկզբունք կը հաստատէ՝ թէ իւրաքանչիւր

չիւր ընկերութեան նստատեղն իւր անդամոց երջան-
կութիւնն է :

«Ամեն կառավարութիւն, կ'ըսէ Արիստոտէլ, ըն-
կերականութիւն մ'է, և ամեն ընկերականութիւն ո՛ր
և է օգտի նստատեղաւ կը կազմուի, որովհետեւ մարդ-
հարկաւորապէս դէպ 'ի այն բանը կը դիմէ՝ զոր իբրեւ
բարիք կը նկատէ : Արդ այս բարիքն սուելի այն ընկե-
րականութեան մէջ կը գտնուի՝ որ կառավարութիւն
և քաղաքական ընկերականութիւն կը կոչուի :

Հեղինակն ընկերութեանց ծագման վրայ խօսելով,
կ'ըսէ՝ թէ ընկերութեանց ծագումը մասնաւոր ընտա-
նեաց մէջ է, որ առաջին դործարանաւորեալ ընկերու-
թիւններն են : Դժբաղդաբար Արիստոտէլ, Պղատոնի
պէն, իւր ժամանակի նախապաշարմունքներէն բռ-
նուած, գերութեան կարեւորութիւնն և օրինաւորու-
թիւնը կ'ընդունի, մինչև իսկ ըսած է՝ թէ կան մարդ-
կային ցեղեր՝ որք գերութեան վիճակին ենթակայ ըւ-
լալու համար ծնած են :

Երբ ընկերութիւնը կազմուի, միապետութիւն կամ
հասարակապետութիւն, միայն օրինօք կամ սահմա-
նադրութեամբ գոյութիւն կրնայ ունենալ և անընդհատ
յարատեւել : Ուստի Արիստոտէլ յոյն և օտար քաղաքաց
ամենէն հոչակաւոր սահմանադրութիւնները աչքէ
կ'անցունէ : Քաղաքացիները գրեթէ յառաջ՝ հարիւր յի-
սուն և ութ անկախ կառավարութեանց սահմանա-
դրութիւնները ժողոված էր մեծագումար՝ դրամներ
վատնելով :

Արիստոտէլ երեւոյթանալի և կենդանոյթանալի ալ հը-
նարած է . բայց ասոնց վրայ գործածած ոճն ալ դար-
ձեալ աւելի բնազանցական է, և այս գիտութեանց
յասուկ իրերու վրայ ըրած դասաւորութիւնն այնչափ
թերի է՝ որչափ առաջին անգամ հնարուած գիտու-
թիւն մը իւր թերութիւնները կուենայ :

Ընթերցողը կրնայ համարել թէ մեր այս գրուածով
դիմքը ձանձրացուցինք . բայց մեր գրելուն չարժաուի :

Թըն երկու բան է՝ մէկ մը մեծարանք՝ այնպիսի հան-
ճարոյ՝ որ գրեթէ ամեն գիտութեանց սկիզբը և կարգ-
տուած է, և մէկ մ'ալ ցուցունեւ՝ թէ գիտութեանց
յառաջադիմութիւնն ի՞նչ մեծ ջանքի և հնարից գործ
եղած է :

Մէկ դիւտ մը, մանաւանդ թէ տրամաբանական
գիւտ մը աւելի դժուարաւ կը պատահի երևան բե-
րել քան փորձառական գիւտերը. և ասոր համար էր՝
որ գրեթէ երկու հազար տարւոյ չափ Արիստոտելի ի-
մաստասիրական ոճն և վարդապետութիւնը տիրած էր,
մինչև որ Պաքօն և Տեքարթ բոլորովին վեր 'ի վայր՝
չըջեցին և արդի փորձառական փիլիսոփայութեան ե-
ղանակը հնարեցին. Զարմանալի չէ՞ որ մէկ մարդոյ մը՝
Ոգին երկու հազար տարւոյ չափ թագաւորէ գիտու-
թեանց աշխարհի վրայ :

Գիտութեանց յառաջադիմութիւնն Արիստոտելի
պէս անխոնջ ուղեղի գործ է, և ոչ թէ այնպիսի թե-
թեամիտ գլուխներու՝ որ առաջին անգամ դէմերնին
ելած դժուարութենէն կը յուսահատին : Իսկ ի՞նչ հա-
մարելու ենք այնպիսի իմաստալէներ՝ որ հնարուած և
կարգաւորուած գիտութիւններն անգամ կատարեալ
սովորելու աշխատասիրութիւնը չունին : Արիստոտելի
վրայ մեր գրած ճառը դո՛նէ օգտակար կրնայ ըլլալ
այնպիսի մարդոց՝ որ գիտութիւնը կը սիրեն՝ բայց
պէտք եղածին չափ աշխատել չեն սիրեր ուսանելու
համար :

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Ա Զ Գ Ա Յ Ի Ն

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Հայոց պատմութեան վերաբերեալ հին և նոր նշա-
նաւոր դէպքերն ըստ մեծի մասին դրի առնողներ պա-
կաս եղած չեն : Այդքին քրիստոնէութեամբ լուսաւո-
րուած ժամանակէն՝ Տրդատթագաւորին ատենադպիրն
Ագաթանգեղոս՝ նոյն լուսաւորութեան պատմութիւնը
գրած է աչքով տեսածն ու ականջով լսածը ժողովելով-
անկէց ետքը Չենոր պատմագիրն : այն ալ պատմածնե-
րուն ժամանակակից , որ իր գործը նամակի ձեով ուրիշ
ժամանակակցի մը կ'ուղղէ , Ասոնցմէ ետքը կուգայ Խո-
րենացին՝ որ ազգին ընդհանուր պատմութիւն մը չինելու
ձեռք զարնելով , մեծ հետադատութեամբ հին ժամա-
նակներու մեր ազգին վերաբերեալ դէպքերը պատմող
հեղինակներու գրածներէն ժողովելով՝ իրեն պատմու-
թիւնը կը յօրինէ : Անկէց ետքը պատմիչները կը շատ-
նան , եւ առանց յատուկ պատմաբանի քիչ ժամանակ
կ'անցնի : Մինչև մօտ ատեններս ազգային պատմիչներ
պակաս չեն , որոց մէջէն բաւական թուով տպուած-
ներ ալ կան , ձեռագիր մնացածներ ալ կան , բոլորո-
վին կորսուած կամ մինչև ցարդ մէկ խորշ մը ագէտ
մարդու մը ձեռք անձանօթ մնալով կորսուելու վտան-
դի մէջ եղածներ ալ քիչ չեն :

Այս պատմութեանց նիւթերը սովորաբար խառն
են . կրօնական և քաղաքական և գրագիտական կամ
ուսումնական ճիւղերն առանց իրարմէ զատելու մէկ

կարգի մէջ գրուած կը տեսնեմք : Ասոնց մէջ բաժանում մտցնելն և Հայոց Եկեղեցական Պատմութիւնը քաղաքականէն զատելով առանձին աւանդելը մտ տարիներս սկսաւ ազգին մէջ , և մինչև յարդ երեք հատը տեսանք , մէկը յիշենա , մէկը Ս. Երուսաղէմ և միւսը Տիիսիա տպուած : Ասոնք երեքն ալ ազգին քրիստոնէական պատմութիւններն են , որ տիրապէս Եկեղեցական Պատմութիւն կըսուին , և բնական է որ ասոնք երանելի Սրգար Թաղաւորին ժամանակէն կըսկըսին , որ իւր մարմնաւոր հիւանդութենէն բժշկուելու համար իր մայրաքաղաքը հրաւիրեց զՏէրն մեր , որուն գործած հըրաշալի բժշկութիւններն իրեն առ Հերովդէս Հրէից շորորդապետը զրկած գետպանէն իմացած էր , եւ Տէրն մեր իր տնօրինական գործերը կատարելէն և համբառնալէն ետքը՝ Թաղէոս առաքեալը դնաց Թաղաւորը բժշկեց , քրիստոնեայ ըրաւ եւ մկրտեց : Ազգին քրիստոնէական կամ եկեղեցական պատմութիւնն անկէց կըսկըսի :

Բայց թէ անկէց առաջ ազգն ի՞նչ հաւատք ունէր , եւ այն՝ որ Նոյ նահապետին ժամանակէն ուրիշ ամէն ազգաց նախնեացը պէս մէկ Աստուած մը կը ճանաչէր եւ ճշմարիտ հաւատք ունէր , որ ատենէն և ի՞նչ կերպով կամ ո՞րպիսի ազդեցութեամբ կռապաշտութեան մէջ ինկաւ , և ի՞նչ կուռքեր էին պաշտածներն և որոնցմէ՞ առաւ այն կուռքերն , ու անոնց մատուցած պաշտօնն ի՞նչ տեսակ էր . ասոնց վրայ՝ որ ազգիս կրօնական Հնախօսութիւնը կը բաղկացընեն , թէպէտ ազգային պատմիչը գրած են՝ բայց ցիր ու ցան , ամէն մէկն իր պատմածին կարգին պէտք եղածին չափ . անանկ որ՝ ասոնցմէ օրինաւոր կարգաբանութեամբ կրօնական Հնախօսութիւն մը թէպէտ դուրս կու գայ՝ բայց յատուկ եւ մտադիր աշխատութիւն պէտք է ազգային պատմութիւնները կարդալով պէտք եղած նիւթերը ժողովելու , և հասուն դատողութիւն պէտք է՝ կարգացած և ժողոված նիւթերը կարգի դնելու , միիններն այլ և այլ պատմիչներու գրածներուն բաղդատու

Թեամբը լուսաբանելու , և այնպէս մէկ ամբողջ պատմութիւն մը 'ի լոյս ընծայելու :

Մեր ժամանակներէն յառաջ տղգային պատմութեան վրայ աշխատողներն այս բանին միտ չը դրին . միայն Հ. Ղուկաս ինճիճեան՝ իր Հնախօսութիւն Հայաստանի գրքին մէջ քիչ մը բան դրած է՝ ոչ հին կոտնիցը վրայ ընդհանրապէս խօսելու առթիւ , ուրկէջ ընդարձակ և մանրամասն տեղեկութիւնները բնապէս դուրս կը մնան . որովհետեւ հեղինակը յատուկ այսնիւթոյս վրայ գրելու գիտաւորութիւն չունէր : Այսպիսի գրքի մը առաջին հեղինակ՝ որչափ որ գիտեմք , Մոսկուայի բնակիչ հայազգի Էմինեան Մկրտիչ արժանայարգ գիտնականն եղաւ : Շահնաղարեան կարապետ վարդապետն ալ իր հրատարակութեանց մէկուն մէջ կր ծանուցանէր՝ թէ այս նիւթոյս վրայ բան մը դրած ունի , բայց մինչև հիմայ գրածը չի տեսնուեցաւ : Արժանաշարդ Էմինեանին գրածէն ալ տեղեկութիւն չէինք ունենար (դոնէ մենք) , թէ որ իւր աշխատութեան ուսմանէն ընագիրը՝ զոր գիտցող շատ չեն գտնուիր մեր կողմերը , գաղղիներէն թարգմանուած չըլլար , Գաղղիներէն չեղուն մեր մէջ բուական առաջ դացած ըլլալով՝ կըրնար այս գիրքս ալ շատերուն ծանօթ ըլլալ , թէոր մեր լեզուագէտ ուսումնասէրները կեղծ ու առասպելելալ վէպեր կարդալը՝ որոցմէ երևելի օգուտ մը չ'եղէր , և երբեմն մնաս ալ կեղծ թէ՛ կրօնից և թէ՛ բարուց նկատմամբ , հրահանգիչ և օգտակար գրքեր կարդալէն նախամեծար չի բռնէին : Ասոնց այս թիւր և խորժակին համար է որ կոստանդնուպոլիս գրադարաններուն խանութն կեղծ պատմութիւններով լեցուած է , վասն զի անոնք ալ շատ ծախուելու գրքեր բերել կուտան . լուրջ և հմտացուցիչ և օգտակար գրքեր քովերնին գտնուելը դիպուած կըրնայ սեպուիլ :

Մենք Էմինեան գիտնականին յօրինած գիրքը՝ ազգային հնութեան վերաբերեալ տեղեկութիւններ պարունակող աշխատութիւն մը տեսնելով՝ և մեր ազգի յարգելոյն գրաւոր արդիւնքը ազգայնոց ալ վայելելու

տալու գիտաւորութեամբ գաղղիերենէ հայերէնի դարձընելով կը հրատարակեմք : Գրքին գաղղիերէն վերնագիրն է՝ «*Le dictionnaire de la langue arménienne*» . այսինքն՝ «*Հայկազարնիք*» է վերայ հայտնա հեթանոսութեան . և տպուած է փարիզ՝ 1864 թուին (1) :

ԿԱՆՈՒՄԱՆՈՒԹԻՒՆ ՇԵՂԻՆԱԿԻՆ

Հայոց քրիստոնէութենէ առաջ ունեցած կրօնքնին՝ արևմտեան Ասիոյ հնագոյն ցեղերուն մէկին աստուածամիութեան տեղեկութիւնները կը պարունակէ . բայց կարծեմք՝ թէ մինչև հիմայ իմաստուններուն լուրջ մտադրութեան ենթակայ եղած չէ : Հայոց չաստուածներէն մէկ քանին զատ զատ կամ հաւաքաբար յիշուած կը գտնուին . բայց առանց դատողութեան , և կը համարձակիմ ալ բռնելու՝ թէ այս յիշատակութեանց մէջ յատկութիւն և հշդութիւն ալ չի կայ . եւրոպայի իմաստունները՝ Յոյն և Լատին հեղինակներուն գրոցը մէջ գտած պակաստար և անտոյգ տեղեկութիւններովը շատացան . կամ ինչ որ վերնետիկի Միսիթարեան ներուն գրէն ելած գտան՝ ընդունեցին իբրև գիտութեան աքդիւնք : Արդ այս վերջինները որչափ որ իրենց հմտական բաղմամբիւ աշխատութեանցը համար յարդանաց արժանի են , հայկական գիցարանութեան վրայօք երբէք կատարելապէս սուտ չեղած գաղափար մը չի տուին : Միսիթարեանները՝ նախ և առաջ չը հասկըցուցին իւրեանց նախնեաց կրօնքն ինչի՞ վրայ հիմնած ըլլալը , և այս մասին գաղափար մը չի տուին : Երկրորդ՝ Հայոց չաստուածներուն մէջ կարգ մը չուղեցին

(1) Ծանօթութիւնները՝ որ գաղղիերէն տպագրութեան երեսներուն տակը գրուած է , մենք իւրաքանչիւր յօդուածոց վերջը կը գնեմք :

կամ չի կարացին դնել, և ասոնց ու արևմտեան Ասիոյ
 ժողովրդոց չաստուածներուն մէջ եղած ներքին հա-
 մեմատութիւնն և ասոր կարգն հետադոտել: Ասոնց ա-
 ուաւելապէս մտադիր եղածն էր իրենց նախնեացը
 չաստուածներուն Յունաց պաշտածներուն հետ նմա-
 նութիւնը: Այս կերպիս հիմը տկար ըլլալն ամենէն
 առաջ աչքի զարնելու բանն է. Հայոց նախնի կրօնքէն
 մինչև մեր ժամանակը մնացած քիչ մը հետքն այնպիսի
 ժամանակ մը մեր առաջը կը բերեն, որ Հայաստան և
 Յունաստան իրարու հետ բնաւ յարաբերութիւն չու-
 նէին: Յունաց չաստուածները Հայոց կուսակաշառու-
 թեան վերջին տոնները միայն ծանօթացան, ինչպէս
 որ վերջը պիտի ցուցնեմք: Վերջապէս Միսիթարեանները՝
 որոնցմէ Եւրոպացի իմաստունները ստուգապէս իրա-
 ւունք ունէին այս խնդրոյս գահացուցիչ լուծում մը
 սպասելու, խելքի մօտ և ճիշդ բան մը չըսին: Մա-
 նաւանդ թէ՛ հայկական աստուածածնութեան նախնա-
 կան գաղափարը ծուռ հասկցան: Ասոնց մէջէն աւելի
 նշանաւորները Հ. Ղուկաս ինճիճեան (1) և Հ. Արսէն
 Բագրատունի մեծ փոյթ ունին հեթանոս Հայոց մէջ մի
 աստուածութիւն, կամ միակ ճշմարտին Աստուծոյ պաշ-
 տօնը գտնելու, որպէս թէ Նոյէն և անոր սերունդէն
 Հայոց աւանդութեամբ անցած ըլլայ, երբ տապանէն
 ելլելէն ետքն Արարատ լեռան սարսառը բնակութիւն
 հաստատեցին: Ասիկա մէկ ենթադրութեան մը վրայ
 կայացած է, որ ոչ պատմական յիշատակաց և ոչ տե-
 ղական աւանդութեանց վրայ հիմ մը չունի. այլ այս
 պատուարժան գիտնոց պարզ բարեպաշտութեանը՝ եւ
 իրենց նախնեացը յարգական ակնածութիւն մը ցուցը-
 նելուն արդիւնքն է (2): Այս զգացումը շատ դժբախտ է
 անշուշտ, բայց դիտնական հիմը կը ունենայ: Ասոնց
 վարկածը լուծեամբ անցնել չուցեցի. վասն զի Միսի-
 թարեանց դադափարներն այնպիսի իմաստնոց դրչին
 տակն անցած են, որ հայկական դպրութեան քանի մը
 կարևոր յիշատակաց վրայ քննաբանական խուզարկու-
 թիւնովսին գիտութեան մէջ հեղինակութիւն ստացած:

են արժանապէս :

Կարևոր է նշանակելը որ՝ Հայոց ժողովրդական հին աւանդութիւնները՝ զորս Մովսէս Խորենացին նշանակած և աւանդած է՝ Մար Իրաս Կատինայ ասորիէն առնելով, որ վրկչական թուականէն 150 տարի առաջ էր, մեզ Բաբելոնի աշտարակին և Ներքովթայ առաջաւոր պատմութեան ժամանակը կը հասցունէ(3), և Հայոց նախահայր Հայկն իբրև բաբելացի կը ներկայացնէ : Հայոց հին լեզուին կամ գոնէ այն լեզուին՝ սրով աղգային ընտիր մատեանները գրուած են, մտադիր քննութիւնը յայտնի աղգակցութիւն մը կը ցուցնէ ասոր և (Հնդկաց) Սանսքրիտ և (նախնի պարսից) Զէնտ լեզուին մէջ մասնաւորապէս . կամ Եւրոպայի իմաստնոց կերպով խօսելով, Հնդիկ — Եւրոպական լեզուաց մէջ : Ուստի ժողովրդական աւանդութիւնն և լեզուն հիմն բռնելով՝ հարկ է ընդունել՝ որ Հայ աղգը մէկ կողմէն նախնի բաբելացւոց և մէկ կողմէն Զէնտ լեզուն գործածող ցեղերուն կցորդ է : Եւ յիրաւի, Հայոց նախնի կրօնքին վրայ Ագաթանգեղոսի և Զենոր Գլաւայ և Փաւստոս Բիւզանդայ և Մովսէս Խորենացւոյն միջնորդութեամբը մեղի հասած սակաւաթիւ տեղեկութիւնները մեզ այս գաղափարը հաստատ բռնելու կ'օգնեն, և մենք սնտաի կարծիքներու իշխանութեան տակ նետուիլ չուզելով՝ որ բնաւ արդիւնք մ'ալ չուներսար, ուղղակի գործոյն կը գիմծմք, վերոյիշեալ հեղինակներէն փնտռելով ինչ որ անոնց գրոցը մէջ Հայաստանի նախնի կրօնից վրայօք կը գտնուին, լնթերցողէն ալ ներումն կը խնդրեմք՝ որ ըսելիքնիս՝ այս կարևոր նիւթոց վրայ՝ զոր որչափ հնար էր կատարեալը՝ ներու ջանացինք, միայն իբրև նախկին փորձ մը սեպէ : Բայց կը յուսամք՝ որ ինչ որ հայաղգի հեղինակներ իրենց նախնեաց հին կրօնքին վրայ գրած են՝ ամենն ալ այս տեղս բովանդակեալ պիտի գտնուին : Յոյն եւ Լատին պատմիչներն ալ ինչ տեղեկութիւն որ մեղի կրնային տալ, և ինչ հետևանք որ եւրոպական գիտութիւնը կրնար վերջապէս հասնի՝ նախնի արևելցւոց

և մասնաւորապէս արեւմտեան [Ասիոյ] պատմական եւ հնագիտական խնդիրներուն վրայ ըրած խուզարկու-
թիւններուն մէջ, անոնք ալ գործոյս կարգը առնելու
հոգ տարինք :

Ծանօթութիւնք կանխաբանութեան

(1) Հ. Ղուկաս Խնճիճեան. Հնախօսութիւն Հայաստանի . Կոպ-
Վենետիկ . հրդ. Գ. ԳԼ. 20. էր. 448 և հետև: Գլուխին սկիզբէն
հեղինակը Հայոց դիւցաբանութեան վրայ կը խօսի : Թէ ասոր
և թէ բոլոր Միսիթարեանց տեսութեան կէան արդէն քիչ խօս-
քով բովանդակեցինք : Խնչ բան որ վիճաբանական կերպա-
րանք մը կըցուցնէ՝ անկէց զգուշացած եմք ներկայ դրուա-
ծոյս մէջ : Թէ որ այսպէս չընէինք՝ փոքր գրքի մը տեղ մե-
ծահատոր մատեան մը յօրինելու կ'ըլլայինք . վասնզի թէ՛ ընդ-
հանուր դադափարին եւ թէ՛ մանրամասնութեանց կողմանէ՝
լմատաւորն Խնճիճեանէն բոլորովին կը տարբերվի :

(2) Հայոց նախնի աստուածաշատութիւնը հաստատելը
որքան որ ազդային զգացմունքի եւ հայրենասիրութեան ար-
դիւնք կ'երևի, ճշմարտութեան շատ մօտ է . որովհետեւ
Նոյ նահապետը ջրհեղեղէն ետքը իր բնակութիւնը Հայաստան
հաստատելն աներկբայելի է, եւ Հայկ թէ եւ աշտարակաշի-
նութեան գործոյն համար Բաբելոն գնաց, բայց անոր ան-
ջտնոգ ելքը տեսնելով, Հայաստան դարձաւ . այս միջոցիս
կրօնքը փոխած ըլլալը՝ զսբ ժամանակաւ Նոյի եւ անոր որ-
դի, եւ Հայկայ նախահայր Յաբեթի մօտաւոր նախնիքներէն
ստրված էր, հաւանական չէ . ասոր ասպացոյց մը կրնայ ըլ-
լալ Ներքովից պէմ ելլալն ու զանիկա մեացունելը, որ զին-
քէն իբրեւ աստուած պաշտել տալ կուզէր : (Ծնթ. Թարգ.)

(3) Բաբելոնի աշտարակին պատմութիւնն եւ Ներքովից
անձնական դոյութիւնն առակաւոր կամ առասպելալ պատ-
մութիւնն չեն, որ սուրբ գրոց մէջ պատմուած կամ յիշատա-
կուած են, եւ հեղինակին միտքը սուրբ գրոց պատմածն
առասպել կամ սուտ հանել չէ : Այս պատմութիւնները սուրբ
գրոց չ'ըսելէ պատմութիւններուն պէս : Մովսէս մարգարէին

հնդամատեանը գրելէն առաջ բերնէ բերան անցնելով՝ ուղղը մէկ մէկ սուտ եւ ինքնահոտը սղարաւայ ալ խառնեց հետը, եւ այս ստախառն աւանդութիւններն այլեւայլ աղիւղաց մէջ տարածուելով՝ ժամանակ անցնելէն ետքը այն աղիւղաց գրքերուն մէջն ալ անցան, եւ խրաքանչիւր աղիւղ քանի որ աստուածաւաշտութենէ հեռի էր, եւ Մովսիսի Աստուածաշունչը դիրքը չէր ճանչնար, այն պամութիւնները տղնիւ կը բռնէր, իբրեւ աղիւղային աւանդութիւն: Ասոնք են հեղինակին առաջադրած պարտաւորութիւնը: (Մեթ. Թրդ.)

Ա.

Նախնի Հայոց կրօնքին հիմն երկաստուածութիւն էր: Գոնէ մինչև մեր ժամանակը հասած ցիր ու ցան հատուածներն որ ասոր վրայ յիշատակութիւն մը կընեն, մեղի սյսպէս դադարաւոր կուտան: Ասոնց մէջ յաճախ կը տեսնուի Արամաղի անունը, որ երկաստուածեաններուն դերաւոյն աստուծոյն անունն է: Ստոյգ է՝ որ ասոր հակառակորդ Արհէմէն (կամ Հարամանի) աստուածը բնաւ մէկ տեղ մը իբրեւ Հայոց աստուած յիշուած չէ. բայց Արհմն կամ Հարամանի, ինչպէս որ հինգերորդ դարուն Հայ մատենագիրներն կանուանեն. Պարսից կրօնքին վրայ գրած ատեննին (Իդրէ. պատմ. եր. 20—22. Կո. վէնէ. 1859, եւ Եդիսկ. եւ ծաղնիւղ. եր. 113—117. Կո. վէնէ. 1826). կարեւոր տեղի ունէր Հայոց կրօնական դադարաւարաց մէջ: Խօսքերնուս կարդուիլը երբ դեւերուն վրայ խօսելու ըլլանք՝ որ ասոնց պաշտօնեայններն են, ասոր վրայ ալ կը խօսինք: Այս մասին կարեւոր է նշանակելն, որ Ձէնտ լեզուով գրած կրօնական խիստ հին երգերուն մէջ Ահաւր Մադայի (Արամաղիայ) հակառակորդին յատուկ անուն մը տրուած չէ: այլ պարզապէս Ահաւր Մադայի անունով կը հաս-

կըցուի , որ այն չափ ըսել է , եւ Արհէմէն անունը ետ-
քերոր մէջ մտած է . (տես 'ի Մաքս Մասլէր . Գաւառ-
աւելիք 'ի վերայ Բերաւելեան լեզուաց . Երեսօրհան Կ—Պիտեր ,
տպ . Լայֆօրթ , 1863 . եր . 172) : Պիտուդաւնի եւ Նաք-
չիրեասդէմի արձանագրութեանց մէջ ' ուր Ահուրա
Մազդա անունը յաճախ կը տեսնուի , Ահրէմէն բնաւ
յիշուած չէ (1) : Գուցէ հայ մատենագրութեանց միա-
ցորդներուն մէջ Ահրէմէնի անունը չը գտնուելուն ալ
նոյն է պատճառը ' ինչ որ է Զէնո լեզուով գրուած
հնագոյն երգերուն վերոյիշեալ արձանագրութեանց մէջ
չը գտնուելուն պատճառը :

Այս դիտողութիւններէս ետքը գանք աչքէ անցնել
այն աստուածները ' զորս Հայք պաշտեցին , եւ անուն-
նին մինչև մեզի հասած է , Հայոց հին կրօնքին վրայ
ունեցած տեղեկութիւններնուս հետազոտութեան սկը-
սած ատեննիս խիստ հարկաւոր է ամենէն առաջ հայ-
կագանց Ժամանակ Հայաստանի տեղական եւ ազգային
կրօնից վրայ խօսիլ : Ասոր գոյութիւնն ապացուցեալ
կերեւի մեզի ' Հայոց չաստուածներուն կարգը օտարա-
ցեղ չաստուածներուն հետ բուն հայկական չաստուած-
ներու անուն գտնուիլը : Այս պարզ հայկական չաս-
տուածներն երկրորդական կարգ բռնած կընեկայանան
միւսներուն մէջ . եւ մենք կարելի սեպեմք առկէց հա-
մարձակօրէն սա կարծիքը հետեցնել ' թէ Հայոց գե-
րագոյն չաստուածները հաւանականաբար իրենց նուի-
րապետական կարգը Բաբելոնացոց եւ Պարսից չաստուած-
ներուն տուած են : Եւ այսպէս այլ եւ այլ աղբերէ
առնուած եւ Հայաստանի մէջ պաշտուած բազմաթիւ
չաստուածներուն մէջ առաջին կարգն անցած էին Բա-
բելոնացոց եւ Պարսից չաստուածները , եւ ասոնցմէ ետ-
քը ասորիճանաբար . եւ պատմական կարգով կուգային
հնդկական եւ յունական եւ ասորի չաստուածները :

Հետազոտութիւննիս սկիսինք Հայաստանի չաս-
տուածներուն մէջ առաջին տեղին բռնող գերագոյն աս-
տուծմէ . Ա . Արամայդ , որ Զէնո Ավենդա գրքին
Ահուրա Մազդա , (2) եւ արեւմտեան մատենագրաց

Օրոմազէն , Օրմուզդը կամ Որմիշդը ըսածը ։ Արամազդ-
 Հայոց մէջ իբրեւ դերագոյն աստուած ։ Հայր ամենայն
 աստուածոց կըսուէր . (Աղ.աթ . Եր . 586 . Գղ . Վիճեդ .
 4833) ։ Ամեն ատեն տսոր տրուած ամականներն են
 Պէշ , Խէ . (անդ . Եր . 48—75 . 102) արարել երկն և երկր .
 (Եր . 37) . Ընկնան և պարարտելն Գրու . (Եր . 102) ։ Ասոր
 մահեանը կըդմնուէր Բարձր Հայք նահանգը , Դարանք
 դաւառին Անի ամրոցը , որ Հայոց Արշակունի թագա-
 ւորաց գերեզմաններուն տեղն էր . (Աղ.աթ . Եր . 586 .
 Խորեն . Գր . Բ . Գլ . 33) . Արամազդոյ Համար այսքանը
 մեղի հասած է ։

Բ . Անահիտ . Այս հայկական չաստուածուհւոյն վը-
 րայ Եւրոպայի դիտունները սուտ գաղափար ունեցած
 են , հայ մատենից մէջ գտած հարեանցի բացատրու-
 թեանց հետևողութեամբ ։ Ասոնք կարծեցին ։ Թէ
 Անահիտ և Տիանա նոյն են , միայն այն պատճառաւ որ
 Սահեք բառը անցն ձախ կարդալով ։ Տիանա դտեր են ,
 բայց ի՞նչու համար Տիանա չէ ։ Այս պարզ մտացի խել-
 քի խաղը այնքան միայն կը հասկցնէ որ հայկական
 դիցարանութեան մէջ այս չաստուածուհւոյն յատուկ
 նշանակութիւնը բնաւ չը գիտեն եղեր , վասնղի Սնահ-
 տայ վրայօք հին մատենագիրներուն տուած տեղը-
 կութիւնները ասիկայ , Տիանայ առաստելեալ պատմու-
 թեան նկարագրածին բոլորովին հակառակ կերպով
 կը ներկայացնեն մեղի ։ Շատ պէտք մը չունիմք այն ալ
 աւելցնելու որ Տիանա բոլորովին անծանօթ էր նախնի
 Հայոց ։ Հայոց հին գրքերուն զարունակած տեղեկու-
 թիւններն ետքը կը տեսնեմք . առ այժմ օտարադի-
 հեղինակութեանց աղբիւրներէն առնեմք ինչ որ պէտք
 է այս չաստուածուհիս բացատրելու ճշգիւ , և ուրիշ
 չաստուածներուն մէջ ասոր բռնած կարգը ցուցնելու ։

Արդէն ըսած եմք որ Հայաստանի չաստուածները
 այլ և այլ ծագումն ունին ։ Տեսանք որ Արամազդը
 Արեաց Ահուրօ Մազդա չաստուածն է ։ Արդ Անահիտը
 բնիկ Բաբելայի Ասորեստանեայց մէկ չաստուածուհին
 ուրիշ բան չէ , բայց եթէ Ասորեստանեայց Պէլդիս կամ

Պիլալ (տիրուհի) և Բաբելաղաց Մելիզ ըսածը (Հե-
րոդոտոս . Գր . Ա . Գլ . 134) . Այս երկու աղգերն
զանիկայ երբեմն աստուածներու մայր կանուանէին եւ
իրեւ Նինոսի ծնող կրներկայացնէին , որ Ասորեստա-
նեայց Հերակլէսն է . երբեմն երկրաց Թագուհին կը
կոչէին : Այս վերջին մականունն մեզի գլխաւորապէս
այս չաստուածուհին յունաց Գեմետրէ կամ Հերմէտրէ
չաստուածուհւոյն հետ քոն թէ Տիանայի կամ Արտեմի-
սի հետ բաղդատութեան ծայր մը կուտայ : Ասորես-
տանեայց արձանադրութիւններն ալ Անահիտ չաստուա-
ծուհին մեղի այնպէս կը ներկայացնեն , Ասիկայ սլաշ
տեղի եղած էր չէ թէ միայն Բաբելոն և Փիւնիկէ , այլ
եւ Պարսկաստան ալ նոյն Անահիտ անունով (ան-
հա . Բայր . ԺԶ . Էջնից նախէ պարսից . Էր . 98 . Գլ . 04-
էր . 1700 : Պարսպու . յԱրաշէս) . կամ Միթրա ա-
նունով : Ասոր նուիրուած մեհեաններուն համար նա-
յելով ընդունիլ պէտք է որ ուրիշ տեղ այնքան պատիւ
տեսած չէ որչափ Հայոց երկրին մէջ : Յոյն և Հռով-
մայեցի նմանապէս և Հայ հեղինակները այս մեհեան-
ներուն հարստութիւնը շատ կը գովեն , Պլինիոս (Բն-
կան պատ . ԼԳ . 24) կը պատմէ որ ոսկիէ շինուած կուռ-
քը առաջին անգամ Անահատայ պատուոյն համար Հայաս-
տանի մէջ շինուածն է , զոր անկէց իբրեւ կողոպուտ
վերցուց Մարկոս Անտոնիոս Պարթևաց դէմ պատերազ-
մած ատենը , եւ կը հաստատէ որ այս կուռքը յատուկ
պաշտօնի մը առարկայ եղած էր այն երկիրը . Ստրա-
բոն (Երկրագ . Գր . Ժա . Գլ . 19) կըսէ թէ Հայերը ու-
րիշ չաստուածներէն աւելի Անահիտը կը պաշտէին , և
շատ տեղ անոր պատուոյն մեհեաններ շինած էին , և
ատոնց ամենէն նշանաւորն Իկեղեաց դաւառինն էր ,
ուր այն չաստուածուհւոյն պատարարութեան յատկա-
ցած էին արու և էգ բազմութիւ անձինք , որոց մէջ
երեւելի տուներէ աղջիկներ ալ կային , որ մինչև որ եր-
կար ժամանակ իրենց անձը պտուկութեան նուիրած
չլուային , չէին կըրնար ամուսնանալ :

Յոյն և Հռովմայեցի մատենագիրներուն Անահիտ

Հաստուածութեան համար մեղի տուած գաղափարը՝ մեղի
 աւելի Ասորոց պաշտած Ասորէի Հաստուածութիւնն էր ներ-
 կայացունէ , քան թէ Հայոց պաշտածը : Հայ հեղինա-
 կաց սակաւամիւս դրուածները ասոր համար վերագը-
 րելէն թողորովին հակառակ տեղեկութիւն կուտան ,
 Ագաթանգեղոս այս Հաստուածութիւն նկարագրելով
 պատկէս կըսէ . Անահիտ ասիկինը մեր ազգին փառքը՝
 և մեր գոյութիւնը պահպանողն ու ամեն ողջախոհու-
 թեան մայրն է . մարդկային ազգի բարերարը՝ զոր կը-
 պաշտեն թագաւորներն և գլխաւորապէս Յոյներունը :
 Դեմ և արի Արամազդին ցեղէն է մեծն Անահիտ , որ
 կէջ կընդունի Հայաստանն իր կեանքն և անոր զօրու-
 թեամբը կը կենայ . Անահիտայ անուան կըցուած այս
 ածականները , յայտնի կը ցուցնեն թէ այն ամենայն ըզ-
 դասութեանց մայր անուանեալ Հաստուածութիւնն Ա-
 սորի Հաստուածութիւնն ո՛րքան տարբեր է : Շատ հա-
 ւտեական է որ Յոյն և Լատին մատենագիրները արեւ-
 ւելյոց կրօնքին խիստ հարեանցի տեղեկութիւն ունե-
 նալով՝ Անահիտայ և Ասորի Հաստուածութեան մէջ թե-
 թե և առերեւոյթ նմանութիւն մը տեսնելով խարուած
 են եւ կրօնքը մէկ սեպած են , թէպէտ հիմն իրենց
 կարծեացը բնաւ նստատաւոր չէ : Նախնի Հայ մատե-
 նագրաց մէջ մէկ հատ մ՝ ալ չիկայ որ Անահիտայ պաշ-
 տօնը Նոյն հանգամանքով մեզի ներկայացնէ՝ զոր հաս-
 տատուած կը գտնեմք Բաբելոն և Փիւնիկի և Փուլ-
 դիա և վերջապէս ասն ամէն տեղերը՝ ուր մոլեղնեալ
 արք և կանայք Թաթլի և Բաղի ձայնով անառակ պա-
 րերու և անամօթ անառակութեանց անձնատուր կըլ-
 լային : Թէ որ կռաւաղատ Հայք Անահիտայ պաշտաման
 մէջ այսպիսի բան մ՝ ունենային՝ տարակոյս չիկայ որ Հա-
 յաստանի քրիստոնեայ մատենագիրները չէին լռեր Նոյ-
 նը յիշելէն՝ իրենց բարեպաշտ նախնածովը . որպէս զի
 նորահաւատ ազգին զգուտնք բերելով , աւելի հեռացը-
 նեն սուտ աստուածներէն և զանոնք պաշտելէն : Այս
 հեղինակաց դրոց մէջ այսպիսի բան մը չըդտնելով՝ իրա-
 ւունք կունենամք հետեցունելու թէ Անահիտայ պաշ-

ԹՈՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ մէջ չբեղ պարզութիւն մ' ունէր ,
 ինչպէս որ զգաստութեանց մայր ըսուած չաստուածու-
 հւոյ մը կը վայլէ : Միայն այս պաշտօնը եաքերը Հա-
 յաստանէն և անոր սահմաններէն հեռանալով է որ
 տակաւ տակաւ մասնաւոր հանգամանք ստացաւ . ո-
 րուն հետ վերջապէս միացած տեմնուեցաւ մոլեղնու-
 թիւնն ու խենեշ անառակութիւնը , որոյմով կը յատ-
 կանար և ուրիշներէն կը տարբերէր Ավրուքիտեայ պաշ-
 տօնը արևմտեան Ասիոյ մէջ , Անահտայ սեղաններուն
 վրայ Հայոց թագաւորներուն առած նուէրներն ան-
 դամ կը վկայեն թէ Հայք ինչ մաքրութեան գաղափար
 ունէին իրենց չաստուածուհւոյն վրայ : Ազաթանդեղոս՝
 որ քրիստոնէութեան թուականին չորրորդ դարուն ըս-
 կիղքն էր և Տրդատ թագաւորին գիւանադպիրն ե-
 ղաւ , սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչին վկայաբանութիւնը
 դրած ժամանակը կը պատմէ թէ այս թագաւորը սուր-
 բը չարչարանքին տալէն յառաջ՝ հրամայեց որ Անահիտ
 չաստուածուհւոյն սեղանին վրայ տերեւախիտ ճիւղերէ
 հիւսած պտակ տանի նուիրէ (Եր. 45, 46) : Եւստերու-
 այս ճիւղերը և պտակները չե՞ն ցուցներ արգելօք Հա-
 յաստանի մէջ մեծին Անահտայ մատուցուած երկրպա-
 դութեան պարզութիւնը : Ազաթանդեղոս շահ մը չու-
 նէր Սարաբոնի պատմած անառակութիւնները և պըղ-
 ծութիւնները ծածկելէն , որ չաստուածուհւոյն մե-
 հեանին մէջ կըլլան եղբ : Քրիստոնէոյ հեղինակի մը
 գրած այս պարզ և անպաճոյճ մէկ պատմութիւնը մեր
 առաջը վճռական կարևորութիւն ունի , կրնանք ամե-
 նայն վստահութեամբ հաստատել թէ՛ որքան որ Հայոց
 Անահտայ ծագումը Ասորեստանեայց Պէլգիսին և Բա-
 բելայոց Մելիդգային և Պարսից Միթրային կամ Ա-
 նահտայ հետ մէկ է , այսու ամենայնիւ ուրիշ աղբաց
 նման չաստուածուհիներէն անշիւթելի կերպով կը տալ-
 բերի . ողջ սխոհութեան կամ զգաստութեան հանգա-
 մանքովը՝ որ ասոր յատուկ է : Այս հետևանքս մեզի
 սահման կը բռնեմք , և ասկէց անդին չեմք անցնիր :
 Զեմք համարձակիր պնդելու Բրաքցիրի պէս՝ թէ Հա-

յոյ Անահիտը արևմտեան Ասիոյ ուրիշ ամեն Անահիտներուն առաջին դասական արեւելեան, և Հայաստանն անոր պաշտաման սկսած տեղը կրնամք սեպել : Այս կարծիքին հաստատութեան լուրջ փաստեր բերելու համար կը փախաքէինք որ մեր ունեցած էն աւելի գրաւոր վրացիութիւններ ունենայինք : Աղաթանգեղոսի քանի մը խօսքերը՝ որոնք Վրացիքի անծանօթ ալ էին, և Սարգսնի սուած քանի մը շփոթ տեղեկութիւնները մեզի բաւական չեն երևիր Անահիտայ պաշտաման սկիզբն ուր տեղաց ըլլալուն վրայ հիմնաւոր եղբակացութիւն մը հանելու, իրօք ճանչնալով ալ նոյն պաշտաման հետ եղած մաքրութիւնն և պարզութիւնն աւելի ուշ ժամանակներու ալ նկատմամբ, իշխէս էր մեր թուականութեան չորրորդ դարը : Բայց մենք կարծիքները մէկդի ձգեմք, և եղածները նայիմք :

Անահիտ չաստուածուհւոյս պաշտօնը շատ տարածուած էր Հայաստանի մէջ, և ասոր ապացոյց են նոյն երկրին մէջ շատ տեղ շինուած բազմաթիւ մեհեանները :

Չաստուածուհւոյն գլխաւոր մեհեանն էր Բարձր Հայոց եկեղեցաց գաւառին Երիզաւանը՝ որ մեծ և գլխաւոր ըսուած էր. և Հայոց թագաւորները չաստուածուհւոյն պաշտելու համար այն տեղ երթալն աւելի կ'ընարէին (Սգաթ. եր. 43-46. 586-588) . Այսպէս ըլլալը գիտցան նաև Պլինիոս (Բն. պատմ. եր. 20. 19. 24) . Ստրաբոն (Աշխարհագ. Ժ. 12) . Պրոկոպիոս (պատմ. պատմ. Պատմ. Ա. 17.) և ուրիշներ ալ :

Ասոր ուրիշ մէկ մեհեանն ալ Արտաշատ քաղաքը, զոր Յոյն և Լատին հեղինակները Արտաքսադա կանուանեն, Սրարատ նահանգը, (Սգաթ. եր. 580) :

Երրորդ մ' ալ կար Տուրուբերան նահանգին Տարոն գաւառին Աշտիշատ քաղաքը : Այս քաղաքս շինուած էր ըլլոյ մը վրայ Եփրատայ մօտ՝ Վարժէ լեւան գէմը. (Սգաթ. եր. 590-638) և փառստոս Բիւզանդ. (պատմ. Էր. Գ. Դ. 3. եր. 37-38. և Գիւրգ. Ե. Դ. 25. եր. 218. 218) . Բիւզանդ. կրէ՛ թէ Աշտիշատ քաղաքը Թուս Անահիտայ կը

սուէր : թիէպէտ Անահիտ չաստուածուհւոյն ամբողջ ոսկին արձանին վրայօք Պլինիոսի ըսածը յիշեցինք, դարձեալ կարևորութենէ զուրկ չէ այս տեղս նոյն իսկ հեղինակին խօսքերը Հոյ հեղինակաց գրքերուն մէջ պարունակեալ հաստատութեանցովը կատարեալապէս հաստատութիւն դռնելը ցուցնել :

Հայք Անահիտայ կուռքը ստորագրած աստեանին՝ նոյնը կանուանէին «*Իէֆէ*» (ոսկիէ ծնած կամ՝ ստեղծուած) . (ոսկեհաս (3) կամ ոսկեղէն) . (Ագաթ . Եր . 602-603) : Ուրիշ տեղմը Ագաթանդեղոս Անահիտայ արձանը՝ ոսկի պատկեր կանուանէ (Եր . 586-588) :

Այս երրորդ մեհեանը հարստութեան համար բոլոր Հայաստանի մէջ հռչակաւոր էր : Ագաթանդեղոս կըսէ . անհուն գանձ ունէր , ոսկիով լեցուն էր , մեծամեծ իշխաններուն բերած շատ արծաթ և բազմատեսակ ընծայներ պահուածէին այն տեղ (Ագաթ . անդ .) : Այս ընծայներու ճոխութեանը դաղափար մ' ունենալու համար՝ բաւական է նշանակել , որ Տրդատ Թագաւորը Արշաւրի դէմ ըրած արշաւանքէն ետ դարձած ժամանակը , ճերմակ եզներ և ճերմակ նոխազներ և ճէրմակ ձիեր և ճերմակ ջուրներ և (զոհից համար) պատուական դոհարներով զարդարուած արծաթի անօթներ և ոսկի և արծաթ և մեծադոյն դգեստներ և փառաւոր զարդեր զրկեց . (Ագաթ . Եր . 29—30) : Թէ որ ասոնց վրայ այն ալ աւելցունեմք՝ որ այն ատեն Հայաստանի մէջ գործադրեալ սովորութեան համեմատ Թագաւորներն ամէն մէկ յաջող պատերազմէն ետքը պարտաւորեալ էին պատերազմէն առած կողոպուտին հինգին մեկն այն մեհեանին բաժին հանել , դիւրաւ կրնամք այն տեղին անհուն հարստութեանը վրայ դաղափար մ' ունենալ :

Անահիտ չաստուածուհւոյն քովը երկու չաստուածուհի ալ կը դռնեմք , որ նմանապէս Ասորեստանեայց եւ Պարսից երկիրներն ալ կը դռնուին . Աստղիկ և Նանէ չաստուածուհիները :

Գ. Աստղիկի համար խօսելով՝ Ագաթանդեղոս դա-

սիկայ Ափրոդիտէ կ'անուանէ , և այս անունս անոր վրայ շատ յատակ դաղալիար մը կ'աւտայ մեղի : Եւ յիրաւի չափողածուհւոյս անունը վերլուծելով կը տեսնեմք որ Ափրոդիտէ բառը բաղկացած է ափր բառէն և ի մասն իրէն որ բուն բառին պղտիկը կը նշանակէ : Աստղ բառը Սանսըրիդ լեզուին լաւ և Զէնտ լեզուին ափր եւ ափրէ բառերուն մօտ է և նշանակութիւնն ալ նոյն է : Նոյնպէս մօտ է Պարսկոյ Դիւթրէ և Դաւթր , և Ասորեստանեայց Էլթր բառերուն , և այս վերջիններս այս բառով Ափրոդիտէն կը հասկընան , (լըր Հայք Աստղիկ եւ Լատինք Վէնուս կանուանեն) , Եւ այսպէս , թէպէտ այս չափողածուհւոյս վրայօք Հայ հեղինակայ մէջ բնաւ տեղեկութիւն տուող չի կայ , բայց անունը վերլուծելով ճիշդ իմաստը կարող եղանք դնելու , թէ որ Ափրի և Դաւթր և Էլթր բառերուն նմանութենէն որ աներկ բայելի է , մեր հանած կարծիքն ընդունուի , դիւրաւ կը հասկնուի որ Աստղիկը Պարսկոյ և Ասորեստանեայց իբրեւ ամենամաքուր կրակի արտադրիչ և նշանակ եղող Վէնուսն է , Ասորեստանեայք Նինուէի և Արբելայի մէջ ասոր վառաւոր մեհեաններ շինած էին , Բաբելոնսն իմաստունը կը կարծէ թէ իշդար և Նանէ մի և նոյն Վէնուսի երկու տարբեր անուններ են որ Ասորեստանի մէջ կըսուէր Նանէ , և Բաբելոնի մէջ իշդար :

Աստղիկի դիւսաւոր մեհեանը կը գտնուէր Տարմ . դաւառին Աշտիշատ քաղաքը , որ Բարքէ լեռանը միւս կողմն է , Տորոսի դիմաց Եփրատայ գետեզերքը , ուր որ ասիկա պաշտելը մեծին Հոյաստանի թագաւորներուն սիրածն էր . (Ագաթ . Եր . 602—603) :

Ասոր մէկ մեհեանն ալ՝ Վասպուրական նահանգի Անձաւացեաց դաւառին Պախուլ (Պարխալ) լեռան վրայ էր , ուր Արամաղդայ մեհեան մ' ալ կար , ինչպէս որ կը վկայէ Մովսէս Խորենացին . Պարսկական ճանապարհորդութեան Հիփսիօսեանց , Ի մարեմարտիս խորենացոյն Եր . 30 և Խոյնի առ Սահի Արժրոնի . անր . Եր . 294 . 295) , Ագաթ թանգեղասի ըսածին նայելով՝ հին Հայերը Աստղիկը Վահագնի ամուսին կը կարծեն , որ Հայոց Հերակլէսն

է . ասոր վրայ քիչ մը ետքը կըխօսիմք . Դ. Արդէն Նանէի անունը տուած եմք : Հայ հեղինակաց ասոր համար բաժը միայն այնքան է՝ որ Արամաղդայ աղօթիկրն էր կրսեն , աւելի բան ըսած չեն : Շատ յայտնի է որ ասիկայ նոյն Նանան կամ Նանայան է՝ զոր Նանէա տնունով Հրէից մէջ յիշուած կըգտնեմք (Բ. Մակ Ա. 13-15) . և Յովսեփոս պատմիչն ասոր յունականն Արտեմիս անունը կուտայ (Եբրայէն հնարեանց . ԺԲ. 13) : Իսկ Հայ մատենագիրներն՝ որքան որ ասիկայ քիչ անգամ յիշատակելն կրնամք գուշակել , Աստղիկի հետ կը նոյնացնեն :

Հայք Նանէի պաշտօն կը մատուցանէին բարձր Հայք նահապետին Եկեղեցաց գաւառին թիւ աւանը՝ որ Դայլ գետէն հեռու չէ : Ագաթանգեղոս ասոր արձաններուն ձուլեալ և կոփեալ և քանդակեալ ըլլալու յատկութիւն կուտայ :

Ահա կառուակելի է՝ որ Անահիտ և Աստղիկ և Նանէ իրարու ազգակցութիւն ունեցած պիտի ըլլան , և չաստուածուհիներու մասնաւոր խումբի մը պիտի վերաբերին . բայց Հայաստանի մէջ ասոնք , և մասնաւորապէս Անահիտը՝ Բաբելական Ասորեստանեաց և Պարսից կամ Ասորի փիւնիկեցւոց նման չաստուածուհիներէն շատ տարբեր են . մինչև հոս ըսածովնիս ասիկայ կատարեալ հասկցուած է : Եւ վերոյիշեալ չաստուածուհիներուն կարգը մէկ ուրիշ մ'ալ կ'ընդունիմք , որուն բնիկ Ասորեստանէ ըլլալն անունէն յայտնի է . վասնզի Բարշամին կըսուի : Ասոր մեհեանն էր բարձր Հայոց Դարանաղիք գաւառին թորդան աւանը . Պատմիչն ասիկայ «*Արտեմիս*» կ'անուանէ , որ ըսել է՝ փայլուն ճերմակ . (Ագաթ. եր. 58) Մովսէս Խորենացին ասոր անունը կը գրէ Պարշամին . և Անանիա Շիրակացին կ'անուանէ՝ Բարշամ Ասորի : Առասպելը կը պատմէ՝ որ ձմեռուան մը շատ ցուրտ ըրած մէկ ատենը՝ վահագնը՝ որ Հայոց Հերակլէսն է , ասկէց յարդ գողցաւ , և գողցած յարդովն երկիրն 'ի վեր փախչելով՝ յարդի ճիւղեր թափեցան , և այս է կ'ըսեն շէր յարդը՝ ըսուածը :

Մովսէս խորեն ցցին կը սլաւածէ՝ որ Արտաշիսի որդին Տիգրան Բ. Հայոց թագաւորն ասոր արձանը Միջագետաց երկրէն թորդան տարաւ, և սա նկարագրութիւնը կուտայ. փղոսկրով և բիւրեղով շինուած էր կ'ըսէ արձաթէ (Պատ. Հայոց. Բ. 14) : Կարելի է՝ որ սպիտակ-սև անուընդ ասկէ աւած ըլլայ, ինչպէս որ Հայք կանուանէին Բարչամիներ կամ Պարչամիներ :

Հ Ա Ճ Ի Ս Ա Ֆ Է Ր

ԹՈՐՈՍԷ Ի ՍԷՄԵՐՂԱՆՏ

(Շարժանային Տեղի Գ. Երկ 167)

ԺԱ.

ՈՒՐՈՒՄՊԼՅՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

“— Ասկէց շատ ժամանակ յառաջ . . . ըսաւ Ուրումակէյ :

“ Լուելով՝ քիչ մը մտածեց :

“— Այո՛, ասկէց շատ ժամանակ յառաջ, շարունակեց, այն անապատը՝ զոր մեր “ առականիչ կենաց” կ’անուանեմք, բարերբեր և մշակեալ հովիտ մ’էր . . .

“— Օ՛հ, օ՛հ, աղաղակեցին բաղմաթիւ անհաւատ ձայններ :

“ Ուրումակէյ իւր շուրջն ողիմպիական ակնարկ մը ձգեւով :

“— Այն անապատը բարերբեր և մշակեալ հովիտ մը

էր , կրկնեց . հաւանականաբար Աստուած այսպէս ուզած էր : Այս հովտին մէջ արուեստագէտ , հարուստ եւ անկախ թաղաւորէ կառավարեալ ժողովուրդ մը կը բնակէր : Նոյն ատեն տիեզերքի վրայ թաղաւորողը թիմուրլէնին էր .

« Հիմայ ինձ պիտի հարցնէք՝ թէ ի՞նչպէս կ'արելի է որ անկախ թաղաւոր կէնար 'ի' կենդանութեան թիմուրլի :

— Այո՛ , կը հարցնենք քեզ , պատասխանեց իւր ունկնդիրներէն մին .

« — Օր մը մինչդեռ մեր կազն այս հովտէն կ'անցնէր , որովհետեւ ջերմութիւնն այս ատուր պէս սաստիկ եւ անտանելի էր , 40-ի խմել ուղեց : Սակայն բնակարան մը շտեմեմքով բոլորով , որպէս զի կարենար հոն երթալ՝ անմիջապէս իւր ծարաւն անցնելու համար ,

« — Ետրաւի՛ եմ , բաւա զինքը շրջապատող իշխանաց . թո՛ղ իմ համար 40-ի բերելու երթման այս դաւառին բնակչաց մէկուն տունէն .

« Քսան հեծեալք յաղթականին հրամանը կատարելու փութացին . անոնցմէ մին մատակ ձիոց ջորի մը կողմի դնաց դանդաղութեամբ , թիմուր ասոր դանդաղութիւնը նշմարելով , իւր պաշտօնակալաց ըսաւ .

— Ահա դերի մը , որ իւր տիրոջ հաճոյքը դո՛հ բնելու մասին փոյթ եւ եռանդ չունի . երբ վերադառնայ , այն ատեն բարկութեանս ծանրութիւնը պիտի զգայ :

« Իշխաններն իրենց տիրոջ դաժան եւ խոժոռ կերպարանքէն զարհուրելով , սկսան իրարու մէջ հծծել , եւ բնաւ անոր հետ խօսելու չէին համարձակեր .

« Քանի մը վայրկեան անցաւ . թիմուր միշտ պտուքեալ , անհատկութեամբ ձին կը ննդէր , եւ մոռ կոյեան պատերազմիկները զարհուրանօք իրարու երես կը նայէին : Հեռին փուռայ ամեյ մ' երևեցաւ . հեծեալ մը ձիաբձակ կ'արշաւէր , եւ յանկարծ իւր ձին յաղթականին առջև կեցունեցէն վերջը՝ քաղաքավարութեամբ :

ձիոյն թամբին վրայ խոնարհելով՝ թիմուրին բաժնուէլ իր
դաւաթ մ'երկարցուց :

« Երբ թիմուր բաժնուէլ խմելով ծարաւն անցուց ,
քաղցր դիմեք ըմպելին բերող մարդուն վրայ նայեցաւ .
բայց դանիկա ճանչցաւ , և անմիջապէս վերստին առ աջին
կերպարանքն առնելով :

— Ինչո՞ւ , բաւաւ ահեղ ձայնով : Հրամաններս կա-
տարելու մտաին դանդաղեցար , հիմա արժանիք չու-
նիս , բաղձն այնպէս յաջողեր է որ առաջին անգամ
դու բնակարան մը գտեր ես :

« — Ո՛վ մեծ և հզօր տէրդ աշխարհի պատասխա-
նեց հեծեալը , բնակարան չվնտուեցի . հեռին լերանց
ստորոտն արածող մատակ ձիոյ ջոխի մը տեսնելով՝ ա-
նոնց կոչմն ուղղեցայ , և որպէս զի չխրաչին , ձիա սը-
րորչաւ չվաղցուցի երբ մահեցայ անոնցմէ միոյն կաթնաւ-
նելով , սկսայ այս հսկարին մէջ բուսնող տեսակ մը խոտ
փնտուել , որ կաթն իսկոյն բաժնուէլ փոխելու յատկու-
թիւնն ունի : Հիմայ վերստին շտապաւ վեհափառու-
թեանդ եկայ , որովհետեւ դիտէի՝ թէ այսպէս ընելով ,
քանի մը վայրկեան պակաս սպասել կուտայի քեզ :

« Թիմուր դէմքը փոխելով :

« — Աղէկ կը ճանչնաս այս դաւառը , հարցուց :

« — Հոս եմ ծնած , տէ՛ր , պատասխանեց հեծեալը :

« — Դա՛ւ , այս դաւառը քեզ կը շնորհեմ , այս հով-
աին վրայ պիտի թաղաւորես առանց ինձ տուրք վճա-
րելու :

« Այնուհետեւ սկստն այս հեծեալը Գուլի—խան
կոչել , և երեսուն տարի խաղաղ և երջանիկ թագա-
ւորեց : Երբ թիմուր մեռաւ և իւր դաւաղանին հալա-
տակ ժողովուրդներն ուղեցին հալաաակութեան լուծը
թօթուել , Գուլի—խան անոնց ապստամբութիւնը զըս-
պէց յանուն մեռած յաղթական իշխանին , վերջը թի-
մուրին իշխանութիւնը բոլորովին բնաջինջ ըլլալով Գու-
լի—խան ինք զինք երկրին տէր և թագաւոր հռչա-
կեց , իւր տէրութեան կալուածները Զինապատնի լեռ-
ներէն մինչև Սրալ լիճն և անկէց մինչև Կապիական

ծովը կը տարածուէին :

« Բուլի—խան եր'այն ատեն ապրեցաւ . իւր կե-
նաց վերջին՝ ատենները , որովհետեւ Աստուած կուզէ
որ տմեն մարդ աշխարհի մէջ վշտի ենթակայ ըլլայ ,
իրեն այնպիսի ուստիութիւն մը տուաւ՝ որ անմիջապէս
տրտմութեան փոխւեցաւ : Բուլի—խան՝ Եօֆօնտ իշ-
խան անուն տղայ մ' ունէր , զոր այնպէս կը սիրէր ,
ինչպէս Աստուած զԻսապարէն , և որուն պիտի յանձ-
նէր իւր տնտէսն և հարստութիւնները , իշխանը լրա-
ցեալ լուսնոյ նման գեղեցիկ , սիրելի , կրթեալ և քաջ
էր , բայց բնաւ ամուսնանալ չէր ուզէր : Իւրաքանչիւր
անգամ որ անոր ամուսնութիւնը կ'առաջարկէին , պա-
յտէն կը մեկնէր և ամբողջ օրն երևան չէր դար : Ոչ
թէ իշխանը վայրենի էր կամ կիները չէր սիրեր , այլ
բնդհակառակն այս առաջարկութիւններն անոր հաճոյ
կը թուէին . իսկ ինչ րոտմ , երբ իշխանին ամուսնու-
թեան վրայ կը խօսէին , զուարթ և ուրախ պալատէն
կը հեռանար և տեղ մը կ'աներևութանար : Բուլի—
խանգիւթերուն , աստղահամայներուն և հաւանքաւ խոր-
հուրդ հարցուցած էր . սակայն ոչ ոք կրցած էր իրեն
որոշ բան մը պատասխանել : Խանը կը յուսահատէր ,
որովհետեւ Եօֆօնտ իւր միակ որդին ըլլալով , անշուշտ
իւր ցեղն իրեն հետ պիտի սպասէր : Այլ որովհետեւ
խանն արդար իշխան մ' էր , և ոչ մէկ պարագայի մէջ
կուզէր իւր որդւոյն ետեայ վրայ բռնանալ , Եօֆօնտ
կատարեալ ազատութիւն կը վայելէր , և իւր հօր ան-
բաւ հարստութիւններն ուղածին պէս կը գործածէր :

« Երիտասարդ իշխանը մեծ որսորդ էր . աղաման-
դեալ ծայրերով վաթսուն սակոյ նետ չինել տուած էր :
Հակառակ իւր անբաւ հարստութեանց , իշխանը բնաւ
այսպիսի գանձերը հողմոյ չէր տար . օրէնք և սովորու-
թիւն ըրած էր նետերն որսոյ վրայէն հանել , զանոնք
սպանելէն վերջը , Հինգ տարիէ 'ի վեր որսորդութեան
սկսած էր . այսչափ միջոցի մէջ յիսուն վաղ-ր , հարիւր
տասն կիճ , հինգ հարիւրէն աւելի ցիւ , և թերեւ
հազարէն աւելի գայլ սպաննած՝ և միայն երեք նետ

կորանցուցած էր :

« Ուրումպէյ պատմութիւնն ընդմիջելով, սկսաւ քանի մ'անգամ շարժել : Բաղնութիւնը շատցած էր . բաղնութիւն թափառականք պատերազմին լուրէն արթնցած այս տեղ ժողուած էին . քանի մը հեծեալք առնոց ետեւ կեցած և գլխներն ձիոց վրէն վրայ ծռած, ուշադրութեամբ ծերոյն պատմութիւնը մտիկ կ'ընէին :

— Դժուար իշխանն ամուսնանալ չէր ուզեր, հարցուց Ուրումպէյի հեծեալներէն մին :

« — Ստոր պատճառն ու պիտի ըսեմ, պատասխանեց Ուրումպէյ . Որ մը իշխանը վարացի մ'ետեւէ անդէլով, քիչ մը սովորականէն աւելի հեռացաւ իւր հօրը պալատէն, կենդանին կրճի մը մէջ աներևութացաւ, որսորդն ալ անդադար իւր որսոյն ետեւէ կը վազէր, բայց անմիջապէս տեսութենէ կորանցուց զայն : Կիրճը նեղ անցք մ'էր, և չարունակ ընդարձակելով՝ երկուստեք խիստ բարձր ժայռերով շրջապատուած լճի մը մէջ կ'երկարէր : Եօճնա այնչափ պարտաւեալ էր՝ որ իւր որսը վերստին դանելու յուսով՝ լճին եղերքը նստաւ ստակաւիկ մի հանդատանալու համար . արդէն այս տեղը տեսած էր, սակայն նոյն օրն իրեն այնչափ դեղեցիկ երեցաւ, և ջուրն ալ այնչափ յստակ և վճիտ՝ որ լճին մէջ լուացուիլ ուզեց : Աղեղը գետին դնելով՝ սկսաւ մերկանալ . կօշիկները ոտքէն հանելու միջոցին՝ թեթեւ ձայն մը ականջին հասնելով՝ գլուխը յետ դարցուց :

« Լճին յղկեալ մակերևութին վրայ, եղերքէն քանի մը գիւրկ հեռի, կին մը կը լուացուէր : Կնոջ երկայն, խարտեալ և խայտախառիւ մազերն օսկիէ գորգ մը կը թուէին, որուն վրայ Հաւլէ մը (յաւէր ժահարան դրոսի տի մահմետականաց) գլուխը հանգչած էր : Մեծ խնայի մը, զոր չորս խոշոր դայլածուկն կը քաշէին, կնոջ բոլորտիքը շատունակ կը գաւռնար, որուն քով միլիոնաւոր փոքրիկ ձկունք ժողովուած էին :

Կինն և խեցին Եօճնոյ ձայնը լսելով, ջուրն ընկրղմեցան և քիչ ատեն վերջը դարձեալ երևցան . կինը խեցւոյն մէջ էր և գայլածկունք կը ջանային իրենց բոլոր

ղորութեամբ լծին հակառակ եղերքը գալ, իշխանը՝ որ ո՛չ կը զարհուրէր և ո՛չ կը զարմանայր, աղեղն առնելով՝ գայլաձկերէն մին վիրաւորելով սպաննեց, երկրորդ անգամ ալ նետ մ'արձակելով՝ մէկն ալ սպաննեց, խեցին սկսաւ յամրաքայլ երթալ. օրովհետեւ գայլաձկերէն երկուքն սպաննուած էին, Խօմնտ ջուրը նետուելով՝ սկսաւ անոնց կողմն երթալ. գեղեցիկ կիներ աղաչողական գիմք իշխանին բոլոր բրածները կը դիտէր. կիներ այնչափ չքնաղատես երեցաւ որ Խօմնտ ջանքերը կրկնապատկեց և երեք գրկով յաջողեցաւ խեցին իւր բաղկօք շրջապատել: Գայլաձկունք իրենց սրածայր ակռայներով Խօմնտի հետ սկսան կռուիլ, սակայն իշխանը դաշոյնի երկու հարուածով երիտասարդ կնոջ վերջին պաշտպաններն ալ սպաննելով՝ զանիկա իւր երկու բաղկաց մէջ բռնեց:

« Այլ հաղիւ թէ իշխանը կնոջ մարմնայն դադաւ, եւ ահա զսրմանօք յետս նահանջեց, օրովհետեւ գրեթէ սպառ, թոյլ և անկենդան մարմին մը շօշափած էր. Խօմնտ կնոջ վրայ նայեցաւ, որ բոլորովին դուռնատ, ծիւրեալ, տկարացեալ և շնչասպառ եղած էր:

« — Իշխան, ըսաւ կինը, խիստ մոքուր արարական բարբառով և յանդիմանական ձևով, կը սիրեմ՝ զձեզ, բայց դուք զիս սպաննել կուզէք:

« Խօմնտ յուսահատեալ, կուզէր պատասխանել ներումն խնդրելու համար, սակայն ժամանակ չունեցաւ. օգին մէջ զարհուրելի ձայն մը լսուեցաւ, հսկայածն ոգի մ'երեցաւ լծին եղերքը, Գլխին երկրի լեռանց ամենէն բարձր կատարներէն վեր կը բարձրանայր, և սեւ ամպեր կախուած էին իւր երկայն և սպիտակ մարութէն:

« — Աղջիկս, աղաղակեց ոգին:

« Իշխանը զարհուրած և սարսափած գետին ինկաւ, այս ահեղ ձայնէն բոլոր լեռները շարժեցան և զղըրդեցան:

« Որտե՞ս զի ոգին կարենայ իւր աղջիկը կանգնել ձեռքէն բռնելով, որ արդէն շնչապառ մահուան մօտ էր, մէկ մանրերկրորդի մէջ փոքրիկ ծառոյ մը բարձ-

բութեան հաւատարեցաւ . սկսաւ լալ և արտասուաց
կաթիլները լճին ջրոյն հետ խառնուելով , լիճը փրփը-
րեցաւ .

«Երիտասարդ աղջիկը քիչ մը կենդանութիւն առ-
նելով ,

«—Մի՛ յանդիմաներ դիւ , հայր , ըսաւ հեծեծ տ-
ղին ձայնով , կը սիրեմ այս իշխանը :

«Ոգին զաղջիկն իւր բազկաց մէջ բռնելով ,

«—Թշուառ աղջիկ , ըսաւ , արդիւնցի քեզ որ կեան-
քդդ վտանգի չդնելու համար , ցամաքին վրայ չերևիս ,
ուր խիստ չար և խիստ դաւանաբարոյ մարդիկ կ'աշ-
րին , ինչպէս որ այս անդուծ և անողոք մարդը զքեզ
զարհուրեցուց :

«—Հայր , երբ ինձ դպար՝ կատարելապէս առող-
ջացայ :

«—Այո՛ , բայց քեզ վերապահուած բաղդը դիտեն .
կամ տարին չըրացած փրկւոյ սլտի վտիտիս , կամ
բաղդ գետին ինկած այս թշուառական միջատին բաղ-
դին սլտի միայնես :

«Ոգին ոտքով իշխանը շարժեց :

Եւ մօնտ տեսնելով որ ոգին զինքը թշնամանեց՝ իս-
կոյն յոտին կանգնեցաւ : Բնաւ երկիւղ զգացաւ չէր ,
նաւաղումն միայն ուզոյն գերբնական ձայնէն յառաջ
եկած էր :

«—Դիտցի՛ր որ թէպէտ ոգի ես , աղաղակեց Եւ-
մօնտ ձեռքը դաշոյնին տանելով , բայց հիմոյ զքեզ
կ'սպաննեմ :

«Ոգին բարձրածայն ծիծաղեցաւ և արհամարհա-
նօք երիտասարդ մարդը դիտեց . սակայն ընդհակա-
ռակն իւր ողջիկը դարձուլիւր ակնարկ մը ձգեց Եւ-
մօնտի վրայ :

«—Հայր , բաւաւ ողջիկը , այս մարդը գեղեցիկ և
աներկիւղ է . ինձ տուր ասիկա :

«—Մտիկ ըրէ՛ , անախտան , ըսաւ ոգին Եւմօնտի :

«Եւմօնտ աւելի յառաջ նետուել ուղեց , սակայն
զգարով որ շարժելու կարողութիւն չունէր , և հակը-

նալով՝ որ ոգւոյն հետ կուռին անկաւելի է ,

« — Զվայելք քեզ , ըսաւ Եօմօնտ ողւոյն , զիս թըշնամանել , դու քան զիս զօրաւոր ես : Ակամայ աղկանդ հասուցած չարիքիս վրայ կը զղջամ , որովհետեւ խիտ գեղեցիկ եւ չքնաղատեսիլ է : Իրեն ետեւէ վազեցի , իւրաւունք ունէի , որովհետեւ հոս ես եմ երկրին տէրը :

« Ոգին կրկին ծիծաղեցաւ . իւր ծիծաղն անգամ երկիւղ կ'աղդէր :

« — Երկրին տէրը , ըսաւ ոգին , շուրջդ նայէ :

« Եօմօնտ դլուխը դարձունելով , տեսաւ որ լինն աներևութացած էր . իրեն առջև մռնչող , անբաւ , անեզր , անսահման եւ սուանց հորիզոնի ծովն երևցաւ , եւ դիմացն ալ բարձրաբերձ , չոր եւ աւազուտ լեռինք :

« Լաւ , ըսաւ Եօմօնտ , սակայն աղջիկդ կըսիրեմ , զանիկա ինձ կնութեան պիտի տանում :

« — Աղջիկս քեզ կնութեան պիտի տամ , որովհետեւ Աստուած այսպէս հրամայած է , բայց զքեզ իրեն պիտի տամ , եւ ոչ թէ զանիկա քեզի , . . . Գիտե՞ս թէ ես ո՞վ եմ :

« — Ո՛չ , եւ դիտնալ ալ չեմ ուզեր , ես դերիդ չեմ :

« — Իշխանութեանս ներքեւ ես , որովհետեւ երկրէդ վեց հարիւր հազար քիլոմէթրը հեռի կը դանուիս . . . : Ստորերկրեայ ջրոյ իշխանն եմ , ես եմ հովիտդ հարուստ եւ պոպաբեր ընողը , եւ հիմայ այսպէս երախտադիտութիւնդ կը վկայես ինձ . բարի ոգի իմ , եւ տակաւին հիմա Աստուծոյ կերպարանքը տեսայ եւ սուրբ Մարգարէին հետ խօսեցայ :

« Եօմօնտ այս խօսքերը լսելով , որովհետեւ երկիւղած էր , ծունկի եկաւ եւ երկրպագեց ողւոյն :

« Որովհետեւ , ըսաւ ոգին , աստուածաժախ ես , ինձ մօտիկ ըրէ՛ . Աստուած իւր իմաստութեամբ մեզ իշխանութիւն եւ զօրութիւն տալով , ուղած է որ ի՛նչ որ ըստեղծենք եւ ի՛նչ որ մեղնէ ելլէ , տկար ըլլայ , Հիմայ կրնամ գրեզ ջնջովս մեռցունել , Աստուած միայն մեծ է , որպէս զի կարենաս աղջիկս կնութեան առնուլ , պէտք է որ պահանջած պայմաններուս հնազանդութիւն

ուխտես :

« Եօմօնտ կնոջ վրայ նայելով եւ տեսնելով որ դերմարդկային և հրապուրիչ գեղեցկութիւն մ' ունէր, գլխով հաւանութեան նշան տուաւ :

«— Քեզնէ պահանջած երգումն զարհուրելի է . Մարդարէին գլխոյն և Աստուծոյ ողորմութեան վրայ պիտի երդնուս :

« Եօմօնտ դողալով երգումն ըրաւ :

«— Ահաւասիկ պայմաններս, ըսաւ ողին . ուրիշ կին պիտի չճանչնաս, այն օրերը միայն պիտի տեսնես աղջիկս՝ երբ քեզ առաջարկեն որ ամուսնանաս : Իւրաքանչիւր անգամ որ քեզ այդպիսի առաջարկութիւն մ' ընեն, անմիջապէս լծին եղերքը պիտի գաս, ուր առաջին անգամ՝ աղջիկս տեսար, ինաւ մէկուն պիտի չյայտնես այս դադարները :

«— Կ'երդնում :

«— Այս պայմաններով երեքնիս ալ կրնանք երջանիկ ըլլալ : Իսկայ եթէ երգմնազանց դանուիս, անմիջապէս աղջիկս պիտի մեռնի, Աստուծմէ պիտի անիծուիս, և ես ալ հովտիդ ներքեւէն քաշուելով, զարհուրելի, չոր և աւաղուտ անապատի պիտի փոխուի : Ուրեմն երգումէդ կախումն ունին թէ՛ յաւիտենական փրկութիւնդ, թէ՛ աղջկանս կեանքն և թէ բոլոր հըս պատահացդ երջանկութիւնը, լաւ մտածէ՛ :

«— Դարձեալ կ'երդնում, ազադակեց Եօմօնտ :

«Երբօրդ անգամն էր որ կ'երդնոյր :

«Այն ատեն Եօմօնտ շքեղ և զարդարուն սրահ մը փոխադրուեցաւ, լիճը լուացուող խիստ գեղեցիկ կնոջ քով, որ իշխանին երեցած երեւութէն հարիւր անգամ աւելի հրապուրիչ տես մ' ունէր :

«Այսպէս Եօմօնտ Խօթն տարի ապրեցաւ և կառտարեալ երջանիկ եղաւ . հաւտտարիմ մնաց երդմնով . իւր հօր տղաշանաց և պաղատանաց կարեւորութիւն չը տուաւ և բնաւ մտիկ չբրաւ, և իրեն հարսնութեան տրուելիք հարիւրաւոր կանանց գեղեցկութեան բոլորովին անապրբեր եղաւ :

“Նոյն անքն ջանտօռ—խան, Սե՛ թիւրքմէնաց գլխաւորը, խիստ սքանչեւապէս գեղեցիկ աղջկան մը հայր էր • Այն ժամանակի թիւրքմէնք նոյն էին՝ ի՞նչ որ հիմայ, այսինքն, հալարտ, քաջասիրտ և խիստ աղատասէր • Իրենց դարևոր անկախութիւնը :

—Այս անկախութիւնը պահելու համար, փոխանակ առասպելներ մտիկ ընելու, նոյն անկախութիւնը պաշտպանելու միջոցներուն վրայ խորհիմք, աղաղակեց մէկը թիւրքմէնաց խումբին ետեւէն •

Թափառականք բարկութեամբ լեցուած՝ կ'ուզէին զիրենք սաստող անդդամ մարդը պատժել, սակայն կորագլուխքան մ'ընելու չհամարձակեցան, երբ շքեղութեամբ հաղուած բարձրահասակ հեծեալ մը տեսան •

—Սերփօ՛ւ է, հեծեցին թափառականք իրարու •

—Առասպելդ ընդմիջեցի, ծե՛ր, ըսաւ Սերփօ՛ւը • Եօմենտի տկարութիւնը պատճառ եղաւ իւր երկրին կործանման • Մուղափիէրի վատութիւնն և անհաղթելիւնը ներեց Ռուսաց 'ի Սըմիլանտ մօնելու • Եթէ Սե թիւրքմէններն ալ այս օրինակաց հեռեւին, իրենք ալ անհաւատին ձեռքը գերի պիտի ինկնան • Յօտի՛ն, ջանտորք, թէքքէ՛ք և Սալորք, յօտի՛ն • Սերփօ՛ւը մէկ ժամէն վերջը ձեղ կ'սպասէ Ամու—Տերեայի ուսական եղերքը •

Սերփօ՛ւը շտապաւ մեկնեցաւ • Իւր ետեւէն բազմաթիւ խումբ մը գետը մօնելով՝ հունէն անցաւ • Թիւրքմէնաց գունդը ցիր ու ցան էր, որովհետեւ իւրաքանչիւրն իւր զէնքն և ձին առնելու գացած էր • Սերփօ՛ւն գնդին վերջին երկու հեծեալներն ալ ջուրը մտած էին • անոնցմէ մին թիւրքմէն ուղտապան, և միւսն ալ էմիրին կանոնաւոր թիկնապահ պաշտօնակալաց մէկն էր •

—Է՛հ, ուրեմն, Հապի՛ոյ, կ'ըսէր պաշտօնակալը, Մուհամմէտ տիրոջդ ի՞նչ լուր ունիս զրկելու •

—Տախաւին ոչ ինչ . . . • Աստուած վինքը կը պահպանէ • Թերևս այս երեկոյ, պատերազմին մէջ . . . •

Հեծեալք դիշերսցին մթութեան մէջ աներևու թացան • Նոյն գիշերն Ամուի հունին յատակութիւնը

պղծորեցաւ : ամբողջ երկու ժամ, շարունակ ձիու և
մարդու ստուերները գետէն անցան, և վերջը խոր լը-
ռութիւն մը տիրեց : Թերակղզին վերասին ամայութեան
մէջ մնաց : Խրրխրղաց և փիռչաքաց բանակը ուրախ,
զուարթ և անխուով էր, և վառուած կրակները հեռին
բացավայրը կը լուսաւորէին :

ՈՒՆԱՅՆ ԲԱՆԱԿՈՒԻ ԱՐ

Ընթերցող, մի զարմունար յօդուածիս խորագրոյն վրայ, որովհետեւ ես իմ արդէն գրածս պիտի գրեմ եւ դուն արդէն կարդացածդ պիտի կարդաս, Մենք ընդդիմախօս մը ունինք Մասիսի մէջ՝ որ Ամուրիութեան եւ Ամուսնութեան վրայ դրած յօդուածներնուս գէտ կը գրէ. այս անգամ պատասխանելով՝ եթէ չկըրնանք դարձեալ խօսք հասկցունել՝ ինչպէս մեղի՝ անակ ալ անոր համար անայն բանախօս մը եղած ու մը նացած կ'ըլլայ գրածնիս:

Ընդդիմախօսին անուան սկզբնատառերը Ն. Ն. են, որ Մասիսի Մարտ ամսոյ վերջին թերթին մէջ կըրկին անգամ յարձակեր էր մեղի գէտ, և բառ բառի քով քերականօրէն չարելով մեր բարոյած մէկ մասակար լատինացիներէն կարծեց՝ թէ հերքեց:

Մենք իւր հակասութիւններով զինքը իւր գէտ հանելը պատասխանին ամենէն կարճ հնարքը համարելով ըսինք. երբ մեր հակառակախօսը հասակի, խառնուածքի և կենցաղոյ և այլ զանազան ազդեցութեանց ներքեւ սեռական պիտոյից ջնջուիլը կընդունի, ուրեմն ընդունած կըլլայ՝ թէ ամուրիութիւնը Նախախնամութեան ծրագրին ներհակ չէ, կամ ամուսնութիւնը չէ բացարձակ պիտոյք մարդ կենդանիին: Մեր ընդդիմախօսը, այդ բացարձակներէն, կըսէ, չէրէք իւր (մարդէակին) բացարձակ պիտոյ չէ ամուսնութիւնը: Բայց ո՞ր ուրրամաքանութեան օրինօք կրնայ հաստատուել արդեօք՝ թէ նոյն և մի ստորոգելին թէ բացարձակօրէն և թէ ինչո՞րեմբ միանգամայն կրնայ ստորոգուիլ, կամ բացատրելով ըսենք՝ մարդամբողջին վրայ թէ՛ ընդունել թէ՛ բացարձակ է ամուսնութեան կարիքը և թէ՛ ընդունել թէ՛ զանազան պարագայներու ներքեւ այս պիտոյքը չը-

մնար , որ խելքի դործ է :

Մեր ընդդիմախօսը իւր քարոզած սկզբունքը սուրբ գործով ալ մեկնելու համար իւրաքանչիւր յօդուածոց գլուխը ոչ է բարւոյ մարդոց մայն լինել սուրբ Գրոց խօսքը կրդնէր . մենք ալ բարւոյ է մարդոց 'ի կն մարդ Վերջեալ խօսքը՝ որ դարձեալ սուրբ Գրոցն է՝ իւր նպատակին առջև գրինք : Ոյնպէս կարծեր է բարեկամս թէ սուրբ Գիրքը այդ նիւթոյն վրայ հակա սութիւն րրած է րսել ուղեր ենք , որ , քան իցի , մեր դրութեան բացատրութիւնը , մանաւանդ թէ , այդ իր հակասութիւն կարծած խօսքերուն ուղիղ մեկնութեան մէջն է , այսինքն , այդ խօսքերով կ'ապագուցուի՝ թէ ոչ ամուրիութիւնը 'ի հարկաւ կարելեաց է , եւ ոչ ամուսնութիւնն 'ի բացարձակ պիտոյից է , այլ մարդկային կրից եւ բանականութեան մէջ հնարեղող գերադոյն վէճի մը գոյութիւնը կը հաստատուի , զոր շարունակել ամեն բանականութեան տրուած չէ , այլ մասնաւորներու : Ուլ է , ոչ է բարւոյ մարդոց մայն լինել և այլ է ոչ է հնար մարդոց մայն լինել ըսելը . այլ է բարւոյ է մարդոց 'ի կն մարդ Վերջեալ ըսելն , և այլ է ինքն է մարդոց 'ի կն մարդ Վերջեալ ըսելը : Բարւոյ է , բարւոյ չէ բառերը հակասութիւն ունին ըստ քերականութեան , իսկ ըստ մտաց գրութեան և վարդապետութեան հակասական չեն , միայն մեր ընդդիմախօսին՝ միտքը չհասկըցած բացարձակ բառին իմաստէն զգուշանալու համար սուրբ Գրոց գրիչները բարւոյ է բարւոյ չէ բառերը դործածեր են :

Ըսած է մեր ընդդիմախօսը . — Լաւ կրնէիք , Ս. Հարք , որ ամենուրեք և ամեն բանի մէջ հակասութիւններ վնտուելու մենամոլութեան չտայիք ինքզինքնիդ , վասնզի մեր յօդուածոյն մէջ հակասութիւն գրուելու բուռն տենչէն վարեալ՝ մինչև իսկ Ս. Գրոց մէջ ալ մէկ նիւթոյ վրայ իրարու դիմադրող ներհակ վարդապետութիւնն այսինքն հակասութիւն գտեր էք , Գիտէ՞ք , Տեա՛րք իմ , թէ այդ բանը մեր յօդուածոյն մէջ հակասութիւն գտնելու ջանանիւր , այլ շատ աւելի ծանրա-

կըշիւ հետեւութիւն կրնայ ունենալ, — քանի որ մարտութեան որ ինչ մեր մտայ ներկայանայ, անոր վըրայ հակասութիւն փնտռելը ճշմարտութիւնը փայլեցընելու հակառակ կողմն է։ Ուստի մենք չունինք այն պիտի տղայական խղճահարութիւն, որով մեր ընդդիմախօսը պաշարուած կը տեսնենք, այլ սուրբ Գրոց Աստուծոյ հրահանգներուն վրայ ալ հետազօտութեան խիստ փորձը կուղենք կատարել առանց թեթեւամտելու։ Այսինքն կը փնտռենք, մի՛ գուցէ Աստուած ենթակային և հասարակական իրարու հակառական ըլլան։ Կուղենք փատահացունել մեր բարեկամը՝ թէ իւր հակասութիւններն ինչ արժէք որ ունին, սուրբ Գրոց հակասութիւններն ալ (եթէ կենան) անկէ աւելի մէկ փող չեն արժեր։ Ղի ինչպէս սիրելի է ճշմարտութիւնը ուր ալ ըլլայ, նոյնպէս խոտելի է հակասութիւնը՝ ո՛ր գրքի կամ հեղինակութեան մէջ ալ ըլլայ։ Տրամաբանութիւնը կամ գերագոյն բանը ամեն հակասութիւն մէկ կշռով վար կը դարնէ։ Ուստի մեր բարեկամը պէտք է գիտնայ՝ որ հակասութիւնը, ուր ալ ըլլայ, փնտռելը իւր յօդուածոյն մէջ հակասութիւն փնտռել ու գրտնելնու կը նմանի, և ծանր կամ թեթեւ ամեն բանի համար ալ նոյն և մի է հետեւութիւնը։

Մեր ընդդիմախօսը պահանջած է՝ որ ճառի մի նիւթ ընենք սա խորագիրը։ Ենչպէ՞ս իրաւ ըլլա՞նք որ մենք նման զայս սուրբ Գրոց մէջ իրարու բնական ներքին հակասութեան վարդապետութիւնը քննենք։ Եւ ըսած է. վաղընդփոյթ այս ճառը դրեցէք, որպէս զի ձեր այդ անխորհուրդ գիտէն գայթակղեալ մտքերը բժշկուին։

Ս. Գիրքը Բերիացի հաւատացեալոց համար կրէ՞ թէ — Պոքա աղնուականագոյնք էին՝ քան որ ՚ի Թեոտոլոնիկն էին հրեայք, որք ընկալան դքսնն ամենայն յօժարութեամբ, հանապաղ քննէին զգիրս, եթէ իցէ այս՝ այսպէս —։ Ս. Գրոց վրայ քննութիւն ընել և ճշմարտութեան վրայ հաւանութեամբ մտաց հաւատք ունենալ, այս է Աստուծոյ խօսքն ամենայն յօժարութեամբ ընդունած ըլլալու կերպը, և ոչ թէ անոր միայն բա-

ուսկան խմաստից կապուելով առանց բաղդատութեան
կարծիք մ'ընդունելու ենք : Մեր առարկուն ինչ հա-
մարձակութեամբ կրնայ անդհարդ զիւր համարել մեր
ըրածը և ինչու ասկէ դայթակողութիւն պիտի ելլէ .
մենք սուրբ Գրոց երկու խօսքերը իրար բերելով ոչ
թէ սուրբ Գիրքը հակասական ցուցնելու գիւտն ըրած
ենք , այլ քրիստոնեայ ժողովրդոց բարոյական դրու-
թեան մկայ բերեր ենք սուրբ Գրքին դրութիւն մը
բացատրելու ոճը : Անդհարդ զիւր ըսելով հասկնել
կուղէ մեր հակառակասօր՝ թէ մենք սուրբ Գիրքը
փճացուցինք : Ասիկա իւր խօսք չհասկնալուն վերա-
դրելով՝ համառօտ խօսքով վէճը վերջացունելու կէտերը
իրեն յայտնենք :

Սհաւասիկ .

Քրիստոնեայ ժողովրդեան բարոյականը տապալելու
մազ մը կը մնայ , եթէ ամուրիութիւնը բացարձակապէս
հերքել ուզէ մէկը : Խոշոր գրերով գրած է մեր առար-
կուն . կը ՊԱՀԱՆՁԵՄՔ՝ որ ասիկայ՝ ասպացուցանէք :
Թէ որ՝ ինչ շէ որոշեալ բառերով կապուած խօսքերը
պատճառ կամ ապացոյց են , կըսենք ամուրիութիւնը
բացարձակապէս հերքելը քրիստոնէից բարոյականը
խոտել է . ՎԱՍՆ Զի միակնութեան և ամուսնական
անբաժանելիութեան յոյժ մերձաւորն է . ՈՐՈՎՀԵՏԵԼ
անբաժանելիութեան և միակնութեան ուխտիւ կա-
պուած երկու ամուսնոց մէկը կամ միւսը ամուսնու-
թիւնը անկարելի ընող դիպուածներու պատահած ա-
տեննին պարտաւոր են համբերել առաքինաբար որ
ամուրիութիւնն է :

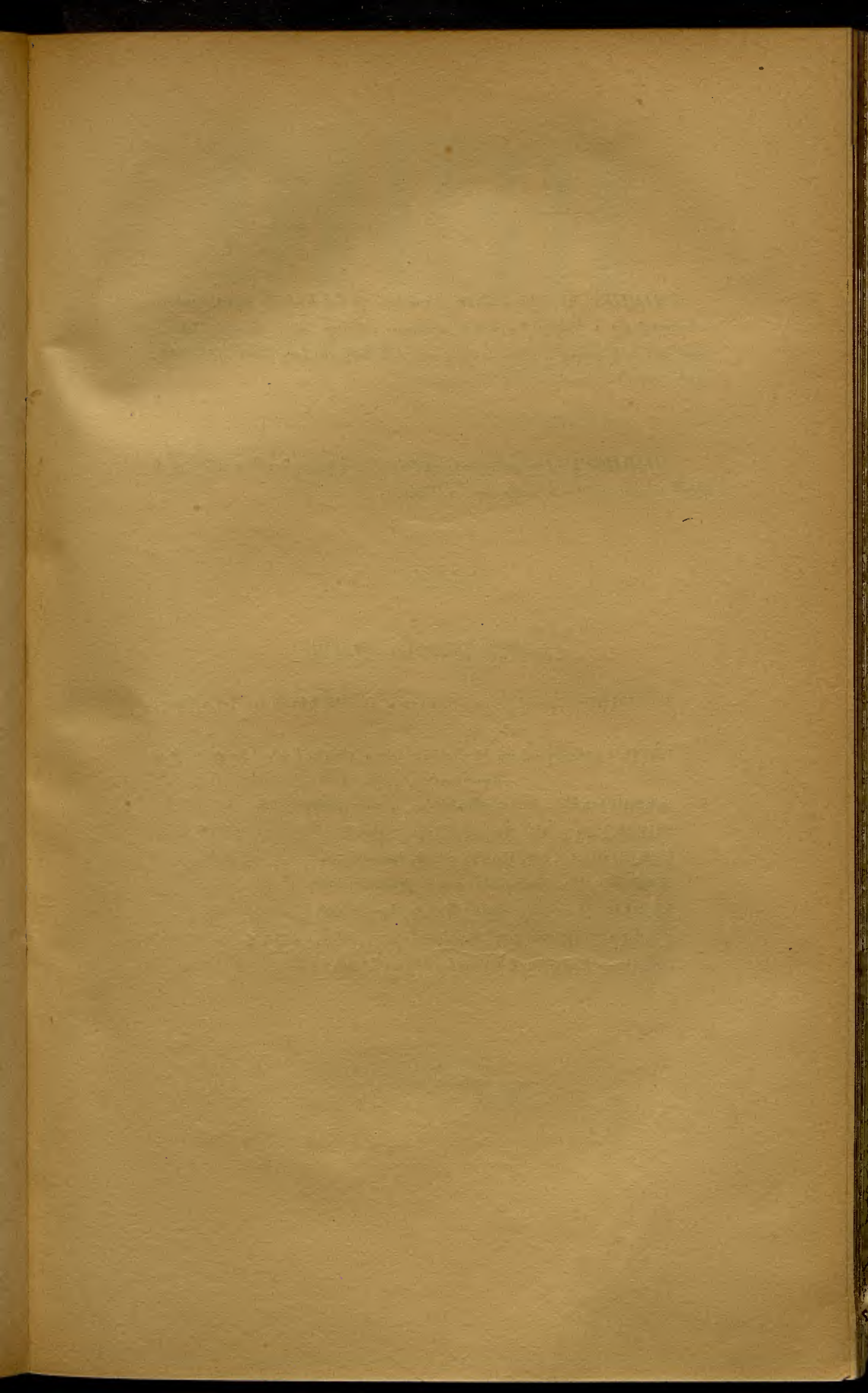
Կըսենք թէ մեր առարկուն իսկըր գլուխն եկած
և հակասութեանց վհէն ինքնին ելած կըլլայ՝ եթէ ա-
ռանց ամուրիութեան առաքինութիւնն ընդունելու
միակնութեան ու ամուսնոց անբաժանելիութեան բա-
րոյականը , որ քրիստոնէիցն է , յաջողի պաշտպանել :

Այս առաջարկութիւնս մեր վիճաբանութեան նիւթ
եղած խնդրնն գուրս չէ , այլ ամուրիութեան համար
բերած փաստերէս մէկն է , զոր առանց հերքելու չենք

կրնար իւր օգիւթը թող տալ : Մինչև որ վիճաբանու-
թեան այս խորը ձեռք չառնենք , երկողմէ գրուած-
ները առաջ քանակիւ պիտի մնան ինչպէս որ խորագրե-
ցինք :

Մարդ մը եթէ չկարծէր՝ թէ ինք երկնքէն ինկեր
է եւ կամ աշխարհի գոյութեան հետ ծներ է , պէտք
է հետաքրքիր ըլլայ՝ թէ ի՞նչ անցեր է հին ժամանակ-
ներու մէջ , եւ ի՞նչ կը պատահի ուրիշ երկիրներու մէջ :
Եթէ իր անտարբերութիւնը բաղդին խաղ եղող այնչափ
մեծ ազդերուն վիճակին վրայ տարբերութիւն չկրնար
գնել՝ գոնէ իր բնական երկրին պատմութենէն շահ ու-
նի , եւ իւր նախնեաց զլիւն անցած դիպուածոց վը-
րայ կերպ մը զբացումով կընայի , որ իրեն հաճոյք կը
բերէ :

Ամեն մարդ գրեթէ մէկ հասակ ունի . ութսուն
տարեկան եղողն ալ՝ տասնեւից տարեկանին հետ կը
կարծէ՝ թէ վաղն ալ իրեն համար կըլուանայ :

ՅՈՅՍ Ը կերելի ամիսն անդամ մը 64 երեսէ չաղկացեալ
տետրով մը : Գինն է ամեն տեղւոյ համար մէկ տարին երեք
արծաթ մէճիտիէ , վեց ամսուան համար՝ երկու արծաթ մէճի-
տիէ առանց ձախուց ճանապարհի :

ՅՈՒՍՈՅ հետ յարաբերութիւն ընելու համար պէտք է
թղթակցիլ յանուն խմբագրութեան :

ՍՏՈՐԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԵՐ

Կ. ՊՕԼԻՍ. Գրախաճառ եղբարք Գալափեան . Զաքարէ-
ճըլար հօգուշու

ԲԵՐԱ . Մխամաճառ Ստեփան աղա Կիւլէրեան , Տօղրու հօլ
պարազան , թիւ 173

ՆԻԿՈՄԻԳԻԱ . Մ. Յովնանէս աղա Եաղըճեան

ՊԱՐՏԻՉԱԿ . Մ. Յարութիւն աղա Մ. Կարապետեան

ԱՏԱԲԱԶԱՐ . Պ. Արմենակ Յ. Երամեան

ՊՐՈՒՍԱ . Մ. Ստեփան աղա Թանկերեան

ԿԷՅԷԼԷ . Աղարիկ աղա Մ. Յ. Երամեան

ԱՆԴՐԻԱՆՈՒՊՕԼԻՍ . Թարգման ընկերութիւն

ԿԱՐՍ . Մկրտիչ Էֆէնտի Էրամճեան

